Historijski zbornik, god. XXXIII—XXXIV (1), str. 99—137 (1980—81)

Izvorni znanstveni članak
UDK 949.715 »175« : 323.27

BUNE I USTANAK U BOSNI SREDINOM XVIII STOLJEĆA

Muhamed Hadžijahić

I

U toku čitava XVIII st. Bosanski pašaluk potresali su nemiri i bune, koje su u razdoblju od 1747. do 1757. prerasle u pravi ustanak. Za takvo turbulentno stanje najčešći povod bili su izrabljivanja paša i drugih predstavnika upravne vlasti. Sastojala su se prije svega u nametanjma nepodnošljivih daća, gonjenju na besplatni rad oko izgradnje i popravki tvrđava i palanki i u drugim formama eksploatacije. Nemiri takvog karaktera imali su izrazito socijalno obilježje. Ovdje bi spadali i neredi do kojih je dolazilo zbog zloupotreba kod isplate ili zakašnjenja u isplati vojničkih plaća (ulefa), jer su i takvi neredi izraz socijalnog bunta.

Sasvim drugi karakter imali su neredi izazvani ispadima ljudi sklonih anarhiji, te borbe među nosiocima lokalne vlasti i među pojedinim feudalnim porodicama. I takvi neredi znali su zatalasati mase, ali nikada u obimu kao što je to bilo prilikom ustanka sredinom XVIII stoljeća.

Ne treba naročito ni napominjati da se bune i jednog i drugog karaktera ne javljaju uvijek u čistom obliku, pa ih je teško klasificirati. Često su kombinacija borbi usmjerenih i vertikalno protiv nosilaca političke i ekonomske vlasti, a i horizontalno, odvijajući se među strankama približno istog nivoa po moći i položaju.

U svim ovim borbama, koliko god bile zaoštrene, uporne i kompromisne, nikada nije bio izrazitije iskristaliziran stav u pravcu korjenitije transformacije vladajućeg poretka i političkog režima. Ne postoje dokazi da bi se kroz sve ove buntove ispoljila težnja za revolucionarnom promjenom sistema u njegovu totalitetu, pogotovu za odcjepljenjem Bosne iz okvira Carstva. To ipak ne isključuje pomisao da bi — analogno 40—50 godina kasnijem srpskom ustanku — uspješni tok i razvoj ovih nemira i buna nametnuo potrebu temeljitijeg prevladavanja postojećih političkih, pa i društvenih struktura.

U ovoj prilici treba podvući da nikada u toku XVIII st. nije u Bosni zabilježen slučaj nemira koji bi imali karakter masovnih obračunavanja ili kakva pogroma na vjerskoj, odnosno vjersko-nacionalnoj bazi. Zabilježeno je dosta ispada osionih pojedinaca i grupica prema kršćanskoj raji, ali takvi ispadi nisu nikada nailazili na podršku širokih muslimanskih slojeva. Takve ispade marljivo je na pr. bilježio sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija, no iz njegovih opisa proizlazi da takvi ispadi nisu nikada nailazili na podršku i odobravanje. Iz samostanskih kronika, pa i nekih biskupskih izvještaja, isto tako se vidi da su

važan instrument u zaštiti manastira i uopće kršćanskog elementa redovito predstavljali »džemat«, »kasaba«, »komšije turci« i sl.[1] Pri tome se misli na muslimanski puk koji nije odobravao ispade zlih ljudi, mada su zabilježeni i slučajevi kada su muslimanske mase izražavale negodovanje smatrajući da kršćane još više treba ograničiti kad je bilo u pitanju ispoljavanje njihova religioznog kulta.

Uzroci bunama i ustanku nalazili su se u samom sistemu koji se transformirao upravo u XVIII stoljeću.[2]

Odmah se može reći da redovna opterećenja stanovništva desetinom i resmovima, pa i davanja čifluk-sahibijama, koja su nosila privatnopravno obilježje, ne bi u XVIII st. bila tako nepodnošljiva da nisu, upravo u ovom vijeku, tzv. vanredne obaveze stanovništva, *avarizi divanijje* i *tekalifi* — poprimile izrazite izrabljivačke forme i bile uvedene kao stalna praksa. Obaveze koje su se podrazumijevale pod formulom avarizi divanijje i tekalifi urfijje jednako su teretile i nemuslimansko i muslimansko seosko stanovništvo, pa dobrim dijelom i gradsko, odnosno sve one koji su raspolagali zemljištem podložnim oporezivanju. Avarize i tekalife nametala je centralna vlast preko beglerbega kao svoga predstavnika. Zato su i pobune, kojima je bremenito XVIII stoljeće u Bosni, upra-

[1] U izvještaju apostolskog vikara M. Bogdanovića iz 1771. o stanju i progonima katolika stoji i ovo značajno mjesto: »Ma colla particolar assistenza del Signore, e della nostra innocenza dai medesimi vicinati turchi fuimo difessi, quali communemente testificavano ciò esser falso, che si sospettava, e cosi restiamo, no so fin quando, vivi.« — M. N. Batinić, Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, Starine XVII, 1885, str. 100.

[2] Promjene u ovo doba posebno je izučavao profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu dr Avdo Sućeska. O tome je napisao više studija, među ostalim: Ajani, Sarajevo 1965; Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu (GPF) 1959; Malikana (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi). Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) XVIII—IX, Sarajevo 1960; Porijeklo i mjesto ajana u društveno-političkom životu osmanske države, Pregled 1—2, Sarajevo 1960; Taksit (prilog proučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću), GPF VIII, 1960; Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Osmanskom carstvu u XVII vijeku, POF X—XI/1961; Neke osobenosti turske lokalne uprave u Bosni u XVIII stoljeću, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu XII/1962; Vilajetski ajani, Godišnjak Društva istoričara B. i H. (GDI) XIII, 1962; Die örtlichen Verwaltungsorgane des Osmanischen Reiches bis Ende des 17. Jh., Zeitschrift für Balkanologie I/1953; Ekonomske i društveno-političke posljedice povećanog oporezivanja u Osmanskom carstvu u XVII i XVIII st., GPF XIII, 1965; O nasljeđivanju odžakluk timara u B. i H. GPF XVI, 1967; Bedeutung und Entwicklung des Begriffes Ayan im Osmanischem Reich, Südost Forschungen XXV, 1966, München; Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, GDI XVII, 1969; Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću. Istorijski institut SANU, 1976. Zasluga je Sućeske i to da je putem kseroks-kopija prikupio golemu građu iz stambolskih i ankarskih arhiva koja se odnosi na Bosanski pašaluk u XVIII stoljeću. Posebno su značajni fondovi koji se označuju kao Muhimme defteri (ovdje kratica Muh. def.), Ahkamuššikajat defteri (kratica Ahk. šik.) i Malije defteri (kratica Mal. def.). Za prevođenje ove građe, koja se čuva u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, bio je angažiran Abdulah Polimac koji je velik dio ove građe preveo. U ovom radu upotrebljavam ovu građu, ali se u njenoj interpretaciji donekle razlikujem od prof. Sućeske.

vljene protiv vezira i organa koji su mu podčinjeni, a najmanje protiv spahija i čifluk-sahibija.

U okviru avariza i tekalifa prebacilo se u XVIII st. izdržavanje cjelokupnog birokratskog aparata na stanovništvo. Ovamo idu tzv. *imdadi hadarija* (mirnodopska pomoć), koja se ranije sastojala uglavnom u *nezlu* (putnim troškovima lica koja su putovala u ime države), i *imdadi seferijja,* pomoć stanovništva u vrijeme rata. Iznos odnosno količina opterećenja zv. imdadi hadarija bio je utvrđen običajem, dok se imdadi seferijja propisivala na osnovu fermana. Najizrazitiji vid imdadi hadarijje predstavljao je *taksit.* Davao se godišnje u dva obroka, tzv. zimski i ljetni taksit, i to bosanskom valiji te kliškom i zvorničkom mutesarifu.

Iz naredbe bosanskog vezira od kraja muharema 1165 (druga polovica decembra 1751)[3] može se razumjeti da je u svim bosanskim kadilucima taksit kao jedan oblik hadarijje uveden 1144. godine, tj. 1731. »Od tog datuma, pa do danas stanovništvo svakog kadiluka davalo je taksit prema mjesnom običaju.« Davao se u novcu, ali kao da se ponegdje izuzetno davao i u naturi Ukupni iznos taksita divan je raspoređivao na kadiluke. Naplatu su vršili vilajetski ajani i kapetani, a u toj funkciji spominje se i mahalbaša.

Narod je morao posebno plaćati mubaširе (izaslanike) koji su sa ispravama o zaduženju dolazili radi naplate taksita. To je tzv. mubaširija, a još su se plaćali i troškovi administracije, obično 10 odsto. Događalo se da je pojedini valija tražio da mu se doznači taksit i unaprijed.

Jedan drugi vid izrabljivanja od strane valija sastojao se u tome da su se valija i dvor opskrbljivali određenim prehrambenim proizvodima i drugim životnim potrebama po otkupnim cijenama koje su bile niže od prometnih; to je tzv. *taksiti šitaijja.* Običajem je bilo utvrđeno u kojim se kadilucima i nahijama valija snabdijevao određenim artiklima.

Stanovništvo je, nadalje, prilikom putovanja valije, naročito kod njegova nastupa na dužnost i ispraćaja, moralo popraviti i očistiti sve putove i klance te osposobiti mostove. I za to su bili odgovorni prije svih kadija i vilajetski ajani.

Teret birokratskog aparata narod je osjećao i tako što je za utvrđivanje činjeničnog stanja na licu mjesta morao platiti razne teftišijje (takse za očevid na licu mjesta). Fratarske kronike obiluju podacima o plaćanju teštiša ili teftišijje. Morali su ih podmirivati svi podanici, pa i u slučajevima kada do intervencije vlasti nije bilo čijom krivnjom dolazilo.

Mubaširе, tj. izaslanike koje su upućivali organi iz Stambola ili valija, obično radi poslova nadzora, također je stanovništvo moralo direktno financirati (mubaširijja, hardži-han, troškovi konačenja). Mubaširi su, nadalje, prilikom putovanja od stanovnika kuda su prolazili često tražili da im besplatno daju hranu.

Stanovništvo je davalo i tzv. menzil-akče, naknadu za iznajmljivanje konja u poštanskim stanicama (menzilhanama).

Administrativni aparat naprosto je izmišljao upravo drastične izgovore i povode da bi oglobio stanovništvo. Tako se, na pr., kod popravka tvrđava, uza sve to što je on padao na teret stanovništva, bilo iskonstruiralo naplaćiva-

[3] Muh. def., ANUBiH, 199/3 iz 1165.

nje taksi za dozvolu (izun akčesi), za predračun (kešf akčesi), za kola, radnike, drvnu građu i sl. (što je sve ukinuto 1757). Takvih konstrukcija administracije moglo bi se još nabrojiti. Tada još nije bila nađena solucija za uvođenje općih, anonimnih troškova administracije, tako da bi globalnim taksama bili obuhvaćeni svi pojedinačno izazvani troškovi.

Ni pravosuđe nije bilo na potrebnoj visini. Događalo se da su za kadije dolazili nestručni ljudi, a bilo ih je sklonih i primanju mita. Našlo se međutim i savjesnih i spremnih sudaca. Njihova objektivnost ogledala se između ostaloga i u brojnim presudama prilikom sporova u kojima nastupaju kršćani ili manastiri protiv muslimana.

Nezadovoljavajuće stanje u sudstvu uočio je i Muhamed Prozorac, autor jednog traktata iz politike upravljanja državom, napisanog 1216/1802. godine.[4] Govoreći o uzrocima nereda kao i o bježanju raje stavlja na prvo mjesto ignoriranje pravde i ispravne uprave, a to dolazi iz razloga jer se uprava povjerava onima koji za to nisu sposobni. Sudstvo se — kaže dalje — »povjerava nesposobnim ljudima i onima koji su skloni podmićivanju [...]« »Kako će biti mir i sigurnost u državi, kad mi vidimo da nema mira ni reda u kući, ako sâm domaćin ne poznaje svoj posao. Ako imam ne bude upućen u poslove svoje mahale koje mora poznavati, u njegovoj mahali neće biti mira. Isti je slučaj i sa kadijom i valijom, koji imaju upravu u jednom kraju [. . .]«

Naročito težak vid eksploatacije stanovništva sastojao se u obavezi kuluka, prije svega oko izgradnje i popravka tvrđava. »Bosanski vilajet ima granice sa tri strane«, kaže se u fermanu od 13. šabana 1170 (3. V 1757), pa se dodaje da su tada »najvažnije tvrđave one na granicama Nijemaca, Hrvatske i Ugarske«. »Po ranijim propisima« — kaže se u istom fermanu — »troškove oko toga preuzelo je žiteljstvo i raja, pomažući novčano i u radnoj snazi; to je stari propis i običaj.«[5] Radnici, tvrđavski zidari (čerahori) i komora sakupljali su se često i iz udaljenijih krajeva da bi sudjelovali u izgradnji odnosno popravku pojedine tvrđave. Kod popravaka sudjelovala je i posada odnosne tvrđave. Sarajevsku tvrđavu, na pr., izgrađivalo je od 1729. do 1740. gotovo cjelokupno stanovništvo vilajeta. Među kulučarima našao se štoviše i gvardijan sutješkog samostana, ljetopisac Benić. Upravo prisiljavanje stanovništva na kuluk bilo je povod za niz buna.

U ratnim situacijama narod je još više opterećivan tzv. ratnom pomoći, imdadi seferijjom.

U kojem je to bilo opsegu, može se kao primjer uzeti pohod na Crnu Goru na početku safera 1170 (kraj oktobra 1756) i doprinos koji je pri tome morao dati tešanjski kadiluk. Ne samo što je kadiluk prilikom mobilizacije (nefiri-ām) morao poslati 200 pješaka pod ratnom spremom nego je morao sudjelovati u osiguranju ishrane ekspedicione vojske i u komorskim konjima. Na tešanjski kadiluk otpalo je da dade 70 volova (svako grlo da ima 100 oka), 200 komada sitne stoke (svako grlo da ima 12 oka), kao i 500 oka bulgura (tučene pšenice) i 300 oka meda. U bujruldiji stoji da će se ove količine platiti »po cijeni koju je država odredila«. Međutim, ni novac za taj prisilni

[4] Omer Mušić, Minhagu-n-nizam fi dini-l-islam, POF V, 1955, 181—198.
[5] Tešanjski sidžil, original u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu (TS), str. 55.

otkup nije bio osiguran, jer valija nadodaje da će se otkupna cijena isplatiti »čim novac stigne za to«. Kadiluk je, nadalje, imao staviti na raspolaganje 476 komorskih konja, opskrbljenih sa dvije vreće, kako bi se iz tuzlanskog grada prevezao dvopek do Onogošta (Nikšića). Skrenuta je pažnja da se od »sirote raje« ne smije »ni jedna para« naplatiti na ime mubaširijje, hardži mehkeme, hardži deftera ili nečega drugoga.[6]

Takvo stanje dovelo je s jedne strane do masovnog seljenja stanovništva, a s druge do buna, pa i ustanka. Nije mnogo pomoglo da se administrativnim mjerama spriječi bježanje naroda u druge krajeve. Fermanom od 19. III 1758. i bujruldijom od 29. V 1758. naloženo je da se raja vrati u svoja ranija obitavališta i da ubuduće ne bude ometana u mirnom privređivanju, no migracije stanovništva i poslije tih administrativnih mjera i dalje su bile trajno prisutne.

II

Pojave socijalnog bunta srećn se već u prvim decenijima XVIII stoljeća. Odmetanje od vlasti pojedinaca koji su našli jače uporište u masama javlja se konkretno u Mostaru odmah u početku XVIII vijeka. U mahzaru bivšeg mutesarifa hercegovačkog sandžaka Mustafe, bivšeg mostarskog kadije Seid Mustafe, te aga i nefera mostarske tvrđave iz 1123/1711. navodi se da su se udružili odmetnici Stojan Ćosić iz sela Mokro, Jakov Gerin (?) iz sela Plužine (?), te Koski Mehmed i Šaban Havadže iz kasabe Mostar. Oni »od 1110. (1698) godine presijecaju putove i sprečavaju naplatu džizje«. Dalje se navodi kako su onemogućavali da se pokupe dundjeri i ostali radnici koji su se u smislu fermana iz mostarskog kadiluka imali uputiti u Banju Luku radi izgradnje tamošnje tvrđave. Nisu htjeli da učestvuju ni u popravci mostarske tvrđave. Oni su dva puta »sa ruljom« napali mehkemu. Napravili su pravu zbrku u naplati džizje. Ne dozvoljavaju da među njih dođu zabiti. Nadodaje se i to da su »tajno razrezali i naplatili po tristo-četiristo groša«. Porta je naredila veziru da stvar putem suda ispita i imenovane kazni kako zaslužuju.[7]

Ipak masovnije pobune počele su 1735. a zatim su 1747. i kasnijih godina dobile još šire razmjere.

O tome su prispjeli izvještaji i u Stambol, pa se u naredbi od početka safera 1148 (kraj juna 1735), upućenoj veziru Abdulah-paši, govori kako Porti stižu »pouzdane vijesti« da su se u nekim hercegovačkim i nekim bosanskim kadilucima pojavili neredi. Od bosanskog valije se zahtijeva da stvari ispita, otkloni uzroke i uvede red.[8]

Na to je bosanski valija izvijestio da se imdadi seferijja nije mogla naplatiti »zbog nereda koje je izazvao žitelj grada Sarajeva bivši džizjedar mehter Osman«. O njemu se tvrdilo da je stao na čelo pobunjenika i da se ne pokorava carskim i sudskim naređenjima. Optuživan je da je kriv što je došlo do obustave naplate imdadi seferijje, pa se zbog toga askeri ne mogu poslati.

---

[6] TS, 38, 41, 42.
[7] Muh. def. ANUBiH 26/II, i 155/1 iz 1123.
[8] Muh. def., zbirka 54, ANUBiH 176 iz 1148.

Pobunjenici su se, dakle, teško teretili: njima se pripisivala krivica da su prouzrokovali da se askeri nisu mogli poslati, iako, što se barem Sarajeva tiče, njegovo muslimansko stanovništvo nije, u smislu muafname, ni bilo obavezno da daje imdadi seferijju. Optužbe su išle tako daleko da su se ovi oponenti protiv uvođenja vanrednih poreza izjednačavali sa kizilbašama, odredima iranske vojske pod crvenim kapama, pripadnicima šiitske sekte koja se isticala neprijateljstvom protiv Turskog carstva. »Danas« — veli se na početku fermana od sredine ševala 1147 (početak marta 1735) — »u vrijeme ratovanja i borbe pojavilo se mnogo kizilbaša koji prijete da ugroze red na granicama naše carevine.« U fermanu se naređuje da se mehter Osman i svi ostali pobunjenici pohvataju i zasluženo kazne.[9]

Fermanom od početka safera 1148 (kraj maja 1735) naređeno je bosanskom veziru Abdulah-paši da »lično pođe u hercegovačke i bosanske kadiluke i da u svima njima uvede red i mir.[10]

O tome uvođenju reda i mira zna se iz franjevačkih kronika. Jajački arhiv sadrži zapis o sukobu s Abdulah-pašinim silahdarom u fojničkom kadiluku. Silahdar »sve to više namete na narod stavljaše, a narod osiromašio, pa ne može više davati«. Buntovnika je bilo više od hiljadu, a usmjerili su se protiv silahdara koji malo da nije bio kamenovan i protiv kadije Bećira Krivića, koji se uspio negdje sakriti. Silahdara istjeraše »ne davši mu da se na bajram ni omrsi«. Paša se, kako je zapisao kroničar, bio zavadio i sa Visočanima i Sarajlijama, pa je to bio uzrok za njegovo svrgnuće.[11]

Bune su se rasplamsavale za drugog i osobito trećeg namjesnikovanja Hekima oglu Ali-paše (nastupio 7. aprila 1745, a zatim ga zamijenio Sulejman-paša 29. novembra i. g.; poslije svrgavanja ovog paše ponovno je nastupio Ali-paša 13. aprila 1747. i ostao kao bosanski paša do 1. aprila 1748).

Ljetopisac Benić govori o »trostrukim taksilima« koje je Ali-paša nametnuo na narod; riječ je o nametu zvanom avaridi-senijje, određenom carskim pismom od 14. zilkade 1159 (28. XI 1746).[12] »I niki kadiluci odmah dadoše a neki vrlo se usprotiviše, al' u zao čas po se, jerbo paša posla delibašu Vla(h)injića, koji oglobi vilajet.«

Ali-paša je još pri nastupu na dužnost pokušao da pridobije Sarajlije, svjestan utjecaja koji je Sarajevo imalo na »vilajet«. Pozvao je pred šator na gorici neke Sarajlije »koji bijahu takorse prid vilajetom pametniji«, ali je doživio potpuni poraz koji se završio time da je uspio neke zatvoriti u tvrđavu, a samo je nekima — kako je Benić zabilježio — uspjelo da pobjegnu.

Otpor prema Ali-pašinim taksitima dali su naročito Hercegovci. Došlo je do bitke sa Vlahinjićem i pašalijama, te bratom trebinjskog paše negdje u blizini Trebinja. Tada — prema tvrdnji Benića — »isikoše siromaha turaka i vlaha-rkaća oko Trebinja ima više od 60 ljudi«.

U toku 1747. otpor protiv Ali-pašinih nameta zabilježen je u Sarajevu, a u tuzlanskom kraju došlo je do seljačke pobune.

---

[9] Ib. 175 iz 1147.
[10] Ib. 176 iz 1148.
[11] O. Knežević, Carsko-turski namjesnici, Senj 1887, str. 60—61.
[12] Muh. def. ANUBiH 126/3 iz 1159.

Još u početku godine Ali-paša je izdao naredbu o mjerama protiv »eškije« (odmetnika). »Redovno u proljeće« — veli se u naredbi iz treće dekade safera 1160[13] (početak marta 1747) — »kad olista šuma, dešava se da odmetnici zauzmu određene položaje u šumama i kao hajduci napadaju putnike i plijene njihovu robu.« Tim povodom izdaje se ferman u kojem se nalaže gonjenje i kažnjavanje odmetnika i praćenje njihova kretanja. Mutesarifi i drugi nadležni organi vršit će zapljenu imovine od uhvaćenih. Glavni zadatak je osigurati red i sigurnost. Intervencije pojedinaca neće se usvajati, ali će se molbe izgrednika proslijediti Porti radi oslobođenja ili smanjenja kazne.

U isto doba Sarajlije su kamenjem natjerali kapidžiju »da s fermanom opet nametne taksite na Bosnu kao i lani« (Benić). Uskoro je, 13. aprila 1747. stigao u Sarajevo i Hekim oglu Ali-paša koji je imao namjeru duže se zadržati u Sarajevu. Međutim, nakon 13 dana, ne postigavši nikakva sporazuma, otišao je u Travnik.

Paši je ipak uspjelo da nešto kasnije, u septembru 1747, pozove na prevaran način u Travnik »svu gospodu sarajevsku«, tj. mullu, hasećiju, age i bajraktare, te smaknu dvojicu aga, dvojicu bajraktara i »velikog kadiju« (mullu?) Habibiju (tako piše Benić, dok je prema arhivu u franjevačkom samostanu u Jajcu Habibija poslan u tamnicu u vrandučki grad).

Od toga vremena datira 10-godišnja anarhija u Sarajevu, koja je dala povoda Sarajliji Mula Mustafi Bašeskiji da otpočne voditi svoju kroniku događaja.[14] Bašeskija, koji je inače pristalica reda i pravne sigurnosti, smatra da je u početku uzrok neredima u Sarajevu bilo »nasilje paša prema sirotinji«, premda se malo dalje u tekstu ograđuje od »baša i zabita« koji su »namjeravali da stanovnike ovog šehera nahuškaju protiv Ali-paše«. Bašeskija tvrdi i to da su se svi stanovnici Sarajeva, iz samilosti prema sirotinji, suprotstavili pašama.

Neredi u Sarajevu počeli su poslije više održanih sastanaka kada su janičari 43. orte napali kafanu i kuće dvojice sarajevskih ajana. Kako su jedni smatrali da su ajani faktično »pomagali i štitili sirotinju«, taj dio građanstva stao je u obranu ajana, pa je u ovom prvom sukobu poginuo čokadar 43. orte.

U 1747. godini došlo je, kako je rečeno, i do pobune tuzlanskih seljaka, a to je — kako izgleda — prva buna u seriji pobuna ovoga kraja.[15] Na tu pobunu odnosi se izjava seljaka sela Miričine koji su u zapisniku od 31. augusta 1750. izjavili da su se prije tri godine pobunili protiv sultana i vlasti, zavedeni od kojekakvih smutljivaca. Nisu htjeli slušati ni bujruldije bosanskog valije ni zvorničkog mutesarifa. Odbili su da plaćaju propisane daće i valijine taksite. Sada se kaju i obavezuju na pokornost. Plaćat će daće, a ako ne bi održali riječ, neka im se sudi po šeriatu. Prošle su dakle tri go-

[13] Muh. def. ANUBiH 129/3—130/1 iz 1160.

[14] Kompletni prijevod najvjernije je dao Mehmed Mujezinović, u knjizi »Mula Mustafa Ševki Bašeskija, Ljetopis (1746—1804)«, Sarajevo 1968.

[15] Ove pobune je obradio Fehim Spaho, Pobune u tuzlanskom srezu polovicom XVIII vijeka, Gl.Z.m. XLV, 1933, 71—76. — Pojedine dokumente iz fragmenata tuzlanskog sidžila koji se odnose na ove pobune objavio je in extenso Šaban Hodžić, Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Knj. I. Tuzla 1957, str. 47—84.

dine dok je vlastima uspjelo da pribave takvu jednu izjavu 14 poimence navedenih pobunjenika iz sela Miričine. Nije jasno ni pod kakvim su okolnostima ovu izjavu dali.

Pri suzbijanju ove i drugih tuzlanskih pobuna važna uloga pripadala je zvorničkom mutesarifu. Zato se u dekretu o ponovnom postavljanju Smaila Alipašića iz Skopja za zvorničkog mutesarifa iz treće dekade zilhidže 1160 (kraj decembra 1747) ističe da treba nastojati kako bi se »otklonila šteta od eškije (odmetnika) i zaštitio narod«.[16]

U 1748. godini opažaju se nemiri i u Mostaru, ali nije posve izvjesno da li su oni bili isključivo lokalnog značaja. U to vrijeme uspio je legitimni mostarski kapetan Mehmed Vučijaković zadobiti kapetaniju. Do pobune je došlo u januaru 1748, a povod je bio to što je neki Mostarac Temim, kome je Ali-paša povjerio da isplati jeničare, dao plaću samo jeničarima u aktivnoj službi. Jeničari-nevojnici zahtijevali su da se i njima isplati plaća. Nezadovoljnici su se pobunili protiv Temima, koji je pobjegao u kuće kapetana Vučijakovića, pa oni »oteše topove na(d) ćuprijom na kuli i trista zala počiniše«. Tom je prilikom poginuo Temim i oko desetak ljudi na obje strane (Benić).

U Sarajevu, pak, nastavljala se borba protiv Ali-paše. U tadašnjeg muteselima Dženetića čuvala se sarajevska muafnama koju je bio potvrdio tadašnji sultan Mahmud I, pa su otporni elementi jedva iznudili od Dženetića da im stavi na raspolaganje muafnamu. Glasom muafname doista je stanovništvo bilo oslobođeno od avariza i tekalifa. Međutim, iako se muafnama odnosila samo na Sarajevo, njeni prijepisi odaslani su »na sve strane«.[17] Neposredno prije toga buntovnici u Sarajevu napali su muselima Jusufbegovića, koji je zamjenjivao bolesnog Dženetića, uništivši mu imetak. Tom su prilikom otvorili tamnicu i zatvorenike pustili na slobodu.[18]

Kako je zabilježeno u više franjevačkih kronika, u to vrijeme u Varešu su baše rastjerale mubašire, a isto tako i kadiju i serdara. Mubaširi su uspjeli da u Neretvi oglobe sve one »koji godi biše sa strane vilajetske«. Delibaši Vlahinjiću je pošlo za rukom da pogubi neke pobunjenike u Skopju i Livnu; u Duvnu su od baše uzeli dvanaest kesa, a od raje dvije kese. Međutim, u daljoj akciji Vlahinjića su onemogućile Sarajlije. Delibaša je bio krenuo da oglobi i Prozor, ali su ga predusrele Sarajlije. Morao se preko Kupresa vratiti u Travnik, ali s mnogo plijena.

U martu 1748. Ali-paša je izmijenio taktiku i poslao bujruldiju odustajući od taksita. Sarajlije se time nisu zadovoljile, već su mahzarom tražile da se Ali-paša smijeni, a to je ubrzo i uslijedilo.

Odlazeći sa svojim najkompromitovanijim pristalicama, među kojima je bio i sarajevski mulla koji se morao povući u Travnik, Ali-paša se uputio niz rijeku Bosnu na Žepče, jer mu je put prepriječio Smail-baša Horoz; to je

---

[16] Muh. def. ANUBiH 138/3 iz 1160.

[17] O Sarajevu kao povlaštenom gradu i o ustanovi muafijjeta (oslobođenja od teških poreznih opterećenja) pisao sam u radovima: Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus, Südost-Forschungen XX, 1961, 130—158, Sarajevska muafnama, GDI XIV, 1964, 68—119. Teze koje su u tim radovima iznesene kasnije su potvrđene otkrićem turskih katastarskih deftera.

[18] Batinić, n. d. III.

Benić popratio riječima punim ironije: »Veliki gazi Ali-paša, koji smide udariti na svu cesarovu vojsku pod Banjom Lukom, a na Oroza ne smide.« »Niti vilajet tada dade paši komoru ni konaka, već za svoje jaspre namišća.«

Uslijedilo je četvrto namjesnikovanje Muhsin-zade Abdulah-paše u razdoblju od 5. maja 1748. do 25. aprila 1749. kada je umro. Obilježeno je izvjesnim predahom i relativnim mirom. Prilikom nastupa na dužnost prošao je kroz Sarajevo tako rano da ga »nit je tko vidio, ni dočekao kao što je običaj bio«. Benić kaže da je paša bio »vele dobar, a osobito prvi put [...] I težak mijer po Bosni a siromahom pravica tada bijaše«.

Novi paša Hadži Ebu Bekir Ihtijar prenoćio je na Gorici, koja se smatrala područjem izvan Sarajeva, pa kada su ga Sarajlije pozvale da kod njih bude musafir (gost), dao je ovu karakterističnu izjavu, aludirajući na posebni položaj Sarajeva: »Ja nijesam vaš paša, već bosanski.« Ebu Bekir-paša bio je posebno neraspoložen prema Sarajlijama zato što su nenadležno sebi izabrali muselima, a nisu primili onoga koji je fermanom postavljen. A i neposredno prije toga Sarajlije »zatjeraju zapovjednike i sve sudce koji su bili s carskom dozvolom, a sebi poćudne izaberu i postave«.

Još dok je bio vezir Abdulah-paša, uoči kurban-bajrama 1161 (1. decembra 1748) izbila je nova pobuna u tuzlanskom kraju. Ustanici su s gomilom noževima provalili u tuzlansku čaršiju. Vlast je uspjela da pohvata neke ustanike, među kojima se spominje jedan baša i jedan spahija. I prije toga nalazilo se u zatvoru ustanika, ali je nekolicini uspjelo pobjeći.

Sa Seid Abdi-pašom, koji je stigao u Sarajevo 7. juna 1750, desilo se slično kao i sa nekim drugim pašama. Sarajlije su odbili da paši izruče ljude koje je tražio, među ostalim »da ufate Muharemiju i da mu kuće razkopaju. Tu se čini kavga i bi pušakah i kamenja i martvije i ranje(nije)« (Lašvani).[19]

---

[19] U službenim dokumentima kao »glavni pokretač pobune u memleketu« uzima se »buntovnik Muharemija«. On se smatrao »vođom buntovnika«, »glavnim podstrekačem pobune«, a pobunjenici se nazivali i »Muharemijinim pristašama«.

Politički podozriv vlastima postao je već 1747, a služeći prije toga, 1742, kao naib kadije u Užicu, mogao je, kako opaža Sućeska, stupiti u kontakt i sa užičkim šejhom Mehmedom, istaknutim narodnim tribunom.

Zanimljivo je da je u odnosu na Muharemiju postojala sa službene strane prilična kolebljivost, valjda zato što je na Porti bilo utjecajnih ličnosti koje su uspijevale da ga predstave lojalnim. Još u januaru 1750. izdat je nalog da se on pogubi i da mu se glava pošalje u Stambol, a zatim je ista naredba ponavljana u maju, junu i septembru 1750 (Muh. def. ANUBiH 179/2, 180/2, 181/1, 181/2 iz 1163). U naredbama je rečeno da njegovo pogubljenje zahtijevaju »poredak u državi, bezbjednost i mir«. Isticalo se da se ove naredbe imaju smatrati tajnim. Nalazeći se u Sarajevu, Muharemija je bio dobro čuvan od svojih simpatizera-jeničara, u prvom redu bašeskija (»ihtijara odžaka u Saraj-Bosni koji su mu naklonjeni«, kako se kaže u jednom od ovih dokumenata).

Jeni Abdulah-paša, zahtijevao je prilikom stupanja na dužnost, za vrijeme posjeta Sarajevu u junu 1750, da mu dovedu Muharemiju koji, kako kaže Benić, »bijaše strašan kadija i dosta pravedan«. Paša u tome nije uspio, mada je i sarajevski mulla bio protiv Muharemije.

Kasnije vidimo Muharemiju da istupa kao kadija. Benić ga kao kadiju spominje pod godinom 1752. povodom prelaska na islam sutješkog vikara fra Jozipa

U toku ovih sukoba došlo je u Sarajevu do izvjesnog obrata situacije. Dogodilo se ono o čemu izvještava Bašeskija: Ovladali su »jaramazi«, elementi skloni neredu. Pobijeni su »jadni ajani«, a »jaramazi« pređoše na stranu paša, koje su u svakom pogledu pomagali.

Sa ovim Bašeskijinim obavještenjima slaže se i Benić koji bilježi da Sarajlije (valjda u maju) 1750. »obisiše u Sarajevu dvanaest baša-hrsuza«, a šest ih je prognano iz Sarajeva muselim Abdi-paše još prije pašina dolaska 7. juna 1750.

Novom toku događaja mnogo je pridonijelo i to da je u jeničarskom odžaku u Sarajevu postavljeno potpuno drugo vodstvo na čelu sa bivšim kol-ćehajom Mehmed-agom kao jeničar-agom. U naredbi o postavljanju novih carskih jeničarskih zabita u muhafezi Bosne[20] iz druge polovice ševala 1163 (druga polovica septembra 1750) uzima se slučaj Muharemije kao povod da se »u odžaku

Vukadinovića. Kao kadija sa sjedištem u Žepču sudio je u sporu oko imovine novog prelaznika na islam s jedne strane i samostana s druge strane. Donio je drastičnu presudu u korist samostana, tako da je novi musliman morao manastiru vratiti i svoje vlastito odijelo.

Ubrzo je smijenjen s kadijskog položaja. Muharemija je prestao biti tešanjski kadija koncem ramazana 1165 (početak augusta 1752) (tešanjski sidžil u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, str. 2).

Poslije smjenjivanja vratio se u Sarajevo, ali je i dalje bio politički podozriv. Iz jedne naredbe, upućene 1166. godine (bez oznake mjeseca i dana) bosanskom valiji Hadži Mehmed-paši Kukavici, saznaje se da se na svim stranama govorilo o ranijem tešanjskom kadiji Muharemiji da je nepouzdan. Pod izgovorom da se od Muharemije odbiju te klevete, veziru se naređuje da »obrati posebnu pažnju da suzbije ogovaranja i sačuva čast i ugled spomenutog Muharemi Abdurahman efendije, a njega što prije udalji iz Bosne i pošalje na hadž.« (Muh. def. ANUBiH iz 1166, 222/4 i 223/1).

Muharemija je očito smetao vlastodršcima, a da li se doista radilo o hadžu, ostaje nejasno.

Činjenica je da je već prije 28. II 1753. napustio Sarajevo. U bujruldiji Kukavice pod tim datumom (tešanjski sidžil str. 27) navodi se da je pobunjenik (mufsid) Muharemija sa svojim pristalicama u Maglaju izašao pred valijina ćehaju Husein-agu i zatvorio mu put. Tim povodom se za Muharemiju kaže da je protiv njega izdato »nekoliko emrei šerifa«. U bujruldiji se naređuje da se u smislu hatti humajuna, fetve i hudžeta izdatog nakon suđenja imaju pogubiti Halil Rasovčanin i druge pristalice Muharemije.

U drugoj prašini bujruldiji od 27. zilkadeta 1166 (25. IX 1753) tražilo se od Tešnjaka da »ubuduće na područje vašeg kadiluka odmetnik Muharemija ne smije nastupiti« (tešanjski sidžil str. 100) odnosno, »ako nastupi, treba ga živa uhvatiti«.

U istom smislu apostrofiran je Muharemija i u sporazumu Tešnjaka s pašom Kukavicom od 27. zilhidžeta 1166 (25. X 1753) (ib. str. 103). Tešnjaci su se tom prilikom obvezali »da u njihov kadiluk uopće ne dolazi Muharemija, buntovnik i podstrekač buna«. U ovoj prilici spominje se da je Muharemija poticao na pobunu u tuzlanskom kadiluku.

Sa Muharemijom kao odmetnikom od carske vlasti bivši mostarski kapetan Hasan povezivao je svoga protivnika bivšeg bihaćkog kapetana Mehmed-agu, koji je tada držao sve pozicije vlasti u Mostaru (upor. Muh. def. ANUBiH 132/1—3 iz prve dekake džem. II 1167/kraj marta i poč. aprila 1754).

[20] Muh. def. ANUBiH 181/2 iz 1163.

postave novi jeničarski zabiti, pouzdani, odvažni, iskreni, smioni i oprobani ljudi«. Za Muharemiju se navodi da je tada boravio u Sarajevu »gdje je našao utočiste i ondje čini smutnju«. On tu »preko svojih doušnika izbjegava hvatanje« tako da nije pošlo za rukom da bude uhvaćen i javno pogubljen. Ističe se da je naredba tajna. Novopostavljeni jeničar-aga, u dogovoru s vezirom Abdi-pašom, upravo se i postavlja da slučaj Muharemije što prije privede kraju.

Promjene koje su nastale trebalo je učvrstiti, pa je Abdi-paša u svom saraju organizovao sastanak »zavađenih strana«. Prethodno je Porti predložio da se »oprosti izgrednicima i obustave (sudski) procesi«. U carskoj naredbi, datiranoj sredinom reb. I 1164. (sredina februara 1751)[21] u kojoj se govori o toj pašinoj akciji, posebno se apostrofiraju Sarajlije koje su »podržavale i pomagale« suprotstavljanje i protivljenje carskoj vlasti. Iz Stambola je poslat kapudžibaša Mehmed. Porta je bila obaviještena da je došlo do izmirenja i da je nađen sporazum.

Stvarno je sporazum postignut samo sa dijelom Sarajlija-jeničara, ali je to ipak imalo za posljedicu da su Sarajlije prestale aktivno pomagati ustanak. Vlast su imali Bašeskijini »jaramazi«, koji se preobraziše u saradnike pašâ. Sarajlije se otada tretiraju kao ljudi odani carskoj vlasti, pa se i u fermanu od sredine zilkadeta 1165 (kraj septembra 1752) tvrdilo: »Sa ovim neredima i kažnjivim djelima niko nema veze iz samog Sarajeva, niti bilo ko od viđenih kapetana pograničnih krajeva niti zabita, niti se oni s tim slažu.«

Dok su na taj način Sarajlije u odnosu na podržavanje ustanka već tada kapitulirale, ustanici su vodili pravi rat s predstavnicima centralne vlasti.

Na početku septembra 1750. došlo je do treće pobune u tuzlanskom kraju. Ustanici su 4. septembra opkolili grad Tuzlu sa sve četiri strane i pojedinim domaćinstvima nanijeli golemu štetu odvođenjem na stotine krava, volova, konja i druge stoke te oduzimanjem druge imovine. Tom su prilikom ustanici zapalili jednu kulu i pedeset i šest kuća.

Četiri mjeseca ranije izdata je naredba bosanskom valiji Abdi-paši, zvorničkom kadiji i jeničarskom zapovjedniku u Zvorniku, datirana u prvoj dekadi džem. I 1163 (sredina aprila 1750)[22] koja se odnosi na mjere protiv stanovnika nekih sela u tuzlanskom kadiluku koji su pomagali odmetnike. Navodi se da su sela odustala od davanja propisanih daća. Izaslan je poseban mubašir da bi se krivci priveli na bosanski divan. Daje se upozorenje da se strogo postupa po zakonu. U aktu se broj odmetnika u tuzlanskom kraju cijeni na oko hiljadu.

U tuzlanskom kraju otpor je nastavljen. U naredbi iz prve dekade redžeba 1164 (krajem maja 1751) stavlja se u zadatak zvorničkom mutesarifu da »uvede red u zemlji, suzbije zlo i prevare od strane odmetnika«. U isti mah skreće mu se pažnja da postupa u skladu sa zakonom i običajima.[23]

I u drugim kadilucima stanovništvo je dalje odbijalo da daje taksit. O tome je Abdi-paša izvijestio Portu, pa je na to stigao ferman od kraja muharema 1165 (polovica decembra 1751) sarajevskom mulli i ostalim kadijama te

[21] Muh. def. ANUBiH 183/2 iz 1164.
[22] Muh. def. ANUBiH 168/1 iz 1163.
[23] Ib., prva dekada redžeba 1164.

agama bosanskog vilajeta da se taksit mora naplatiti bez ikakva kolebanja. »Oni koji izazovu nered i budu uskraćivali davanje taksita biće najstrože kažnjeni.«[24]

Naredbom iz prve polovice safera 1165 (kraj decembra 1751) Abdi-paša je premješten u sandžak Agriboz, a njegov dotadašnji mutesarif Šerif Halil-paša premješten je u Bosnu,[25] ali je na putu onamo umro. Još prije toga određen mu je kao muteselim kliški mutesarif Smail Ferhadbegović na osnovu naredbe iz druge polovice safera 1165 (prva polovica januara 1752).[26]

Porta je iza toga odlučila da za bosanskog vezira postavi Ahmed-pašu Čuprilića, koji je, izgleda, uživao određene simpatije kod Bosanaca. Čuprilić je nastupio u aprilu 1752. »A baše sve (jednako) u pobuni. I dolazi jedan kapidžija da umijeri baše, ali ne može učiniti ništa, već otiđe« — kaže Benić.

Vezir Čuprilić nastojao je da djeluje pomirljivo. U prisustvu posebno izaslanog mubašira-kapidžije — o kojem govori i Benić — učinjen je pokušaj da se uspostavi mir međusobnim jamčenjem. »Vi ste se (tada) obvezali, da ćete sobom ubuduće uhvatiti svakog odmetnika (jaramazlar) koji se među vama pojavi i predati ga valiji i predstavnicima vlasti (hukum). Tada su izdati i brojni sudski hudžeti [...] da jedan za drugog jamčite. Na vaše traženje i na osnovu pruženog jamstva sve što ste do sada učinili grešaka oprošteno vam je [. . .]«[27]

Benić je zabilježio kako je paša sakupio spahije, a »neki Čorbić iz Skopja skupi baše«, pa »videći paša da će biti zlo«, raspusti spahije, a Čorbič baše.

Međutim, upravo za Čuprilića došlo je do kulminacije ustanka. U ljeto 1752. padaju najvažnije akcije ustanika: napad na Livno protiv kapetana Firdusa, protjerivanje mutesarifa kliškog sandžaka u prusačku tvrđavu, opsjedanje tešanjske tvrđave u cilju kažnjavanja kapetana. Ustanici su nastavili i s operacijama u tuzlanskom kraju, a namjeravali su da to učini i u Krajini.

U fermanu od sredine zilkadeta 1165 (kraj septembra 1752)[28] dat je opis pohoda na Livno (sličan opis daje i Benić). Tu se kaže da su osmorica poimence nabrojenih ustaničkih vođa, a među njima i Mehmed Čorbo iz kasabe Gornji Vakuf, sakupili svoje pristaše u kadilucima Akhisar (Prusac), Rama, Neretva, Duvno i Glamoč i krenuli na kasabu Livno. Ovdje su se udružili s lokalnim odmetnicima, među kojima je bio »najgori« Abdulfetah. U tvrđavi iznijeli su iz spremišta oružja barut, olovo, topovska zrna, puške i ostalu ratnu opremu. Napunivši topove, njima su srušili kapetanovu kulu, a njega silom izveli i ubili. Poginula su i dvojica vojnika kapetanije, a šestorica su ranjena. Spaljene su kuće pedesetorice ljudi koji su bili na kapetanovoj strani, a njihova imovina raznesena. I od ostalog stanovništva odneseno je imovine, stvari, tovarne i ostale domaće stoke.

---

[24] Ib., 199/3 iz 1165.

[25] Ib., 198 iz 1165.

[26] Muh. def. ANUBiH 196/II iz 1165.

[27] Ferman od sredine zilkadeta 1165 (kraj septembra 1752) u Tešanjskom sidžilu, str. 6.

[28] Tešanjski sidžil str. 6.

Drugu akciju, napad na kliškog mutesarifa Hasan-pašu, izvršili su pobunjenici iz Gornjeg Vakufa potkraj ramazana 1165 (polovica augusta 1752). Mutesarif se morao skloniti u prusačku tvrđavu, koju su nekoliko dana ustanici opsjedali upustivši se u borbu.

Usporedo je uslijedio i napad na tešanjsku tvrđavu koji su organizirali Džindžafo iz zvorničkog sandžaka i Sulejman Rasohadža iz tuzlanskog kadiluka. Opsjedali su tvrđavu, a u fermanu od sredine zilkadeta 1165 (kraj septembra 1752) pripisivala im se namjera i da ubiju kapetana. Napad je uslijedio negdje u augustu 1752, jer je vezirova bujruldija o tome izdata 18. ševala 1165 (29. VIII 1752). U bujruldiji se od vođa spominje samo Rasohadža, koji je s alajem odmetnika (eškije) opkolio tešanjsku tvrđavu sa četiri strane i opsjeo je. »Tako je pritijesnio (svijet) unutra i van kasabe.« Optužuje se da želi »da uništi i žene i djecu, sve građevine i kuće popali, a imovinu i stvari pljačka i raznosi. Pošto sve ono što su imali žitelji poruši, onda volove, krave, ovce i ostalu stoku oduzima i sakupljeno njegovi vojnici koje je sabrao pojedu.« Daje se instrukcija kapetanu, agama i zabitima da sa potrebnim brojem ljudi krenu na ustanike, koje treba najprije upozoriti na to da je ono što čine protuzakonito, a ako to ne uspije, »onda ćete složno svi na njih udariti«. Sve štete koje su pričinili treba popisati i izvještaj dostaviti divanu.

Na vezirskoj strani protiv ustanika stajali su i sarajevski jeničarski kapitulanti. Sarajevski jeničar-aga poslao je u pomoć opsjednutom Tešnju peti buljuk jeničara. Vezirskoj vojsci, sastavljenoj od jeničara, uspjelo je da savlada ustanak i zarobi Rasohadžu i Džindžafu. To se razumije iz Ćuprilićeve bujruldije od 19. muharema 1166 (26. XI 1752), upućene jeničarskim čaušima i sergendečdijskim agama, bašeskijama i ihtijarima kao i ostalim vojnicima. U njoj se naređuje da se prema carskoj naredbi Džindžafo i Rasohadža privedu pred sud. Iz jeničarskog odžaka trebalo je odrediti pogodnog i pouzdanog mubašira da ih što prije privede pred divan radi suđenja.[29] Na to je potkraj muharema 1166 (početak decembra 1752) sarajevski jeničar-aga svojim pismom naibu tešanjskog kadije, ajanima vilajeta, starješinama jeničara i drugim mjerodavnim faktorima u istom smislu uputio pismo radi privođenja okrivljenih u Travnik.[30]

Upravo u vrijeme suzbijanja ovih ustaničkih akcija stupio je na scenu radi uvođenja reda čauš-baša, »uvijek neustrašivi Hadži Mehmed, ponos kadija i sudija«, koji će ubrzo biti promaknut u pašu, poznatiji kao paša Kukavica; čauš-baši su još dodijeljena šestorica divan-čauša »sa zadatkom da srede prilike u Bosni«. Da bi se čauš-baši povećao autoritet, službeno se isticalo kako je »potomak bosanskog plemstva« (Bosnanin kiši zadelerindan). Vezir Ćuprilić nije mogao da sâm savlada ustanak, kako se pokazalo naročito nakon napada ustanika na livanjskog i tešanjskog kapetana te kliškog mutesarifa. Ali, da bi se i Ćupriliću ukazala čast, u istom aktu se ističe da je »dostigao stepen drugog osvajača Bosne« (Bosna memlekjetin fatih-sanisi mesabesinde) i da je »sin

---

[29] Ib., str. 9. — Iz Benićeva pisanja proizlazi da je Kukavica još za vezirovanja Ćuprilića, u svojstvu kol-ćehaje, sakupio u Travnik sarajevske age i bašeskije. Poglavari pobune Rasohadža, Džindžafo i Čorbić te još dvojica-trojica došli bi — prema Beniću — »na viru«, pa su tu posmicani.

[30] Ib., str. 12.

merhum Numan-pašin«. Službeno se željelo da dokaže kako »pobune koje su se pojavile nemaju nikakve veze s pravim Bosancima«.[31]

Fermanom od sredine zilkadeta 1165 (kraj oktobra 1752) čauš-baši su data izvanredna ovlaštenja, a stavljeno mu je na raspolaganje i »dosta vojske sa strane«. Sve buntovnike treba pronaći i otkriti. »Oni će se privesti pred sud i s onima koji ih optužuju treba da se provede rasprava pred sudom, pa da se svi kazne [...]« Ako bi se odmetnici ponovno pojavili, treba ih pohvatati te predati valiji i sudu. Na isti način treba postupiti s izbjeglim odmetnicima koji se budu vratili.

U fermanu se opaža tendencija da se stvori podvojenost među Bosancima. Posebno se ukazivalo na to da se na vezirovoj strani nalaze Sarajlije kao i pogranični kapetani.

S druge strane, na čitavu ustaničkom području uveden je težak teror. Kao pobunjenički kadiluci smatrali su se Akhisar, Duvno i Livno, u koje se zaputio negdje u februaru 1753. Ćuprilić, izgleda zajedno sa čauš-bašom Kukavicom te kadiluci Tešanj, Tuzla, Srebrenica i Zvornik. Trebalo je u Akhisaru, Duvnu i Livnu kazniti one koji su sudjelovali u operaciji protiv poginulog livanjskog kapetana i njegovih pristalica. I Benić je zabilježio: »... kad paše bašama osvojiše Livno, Duvno i Skopje ... naizminice teško blago dadoše pašama.«

U preostala četiri pobunjenička kadiluka upućen je valijin ćehaja Husejn-aga sa dvjesta konjanika iz valijine pratnje. Kad je došao u Maglaj, pred Husejn-agu je izašao Muharemija sa svojim pristalicama i zatvorio mu put. Sa Muharemijom se nalazio i Halil, sin poginulog Rasohadže. Ćehaja se vratio u Tešanj.[32]

Divan u Travniku donosio je smrtne osude pobunjenicima na osnovu izvještaja kadija s terena. Tako je naredbom od 28. reb. II 1166 (4. III 1753) zatražio od tešanjskog kadije da podnese izvještaj o djelima pojedinih pobunjenika za koja je propisana smrtna kazna, bez obzira da li su ti pobunjenici u tamnici ili na slobodi. U ovoj prilici kao osuđenik na smrt spominje se Rasohadžin sin Halil.[33]

Dosta ljudi bačeno je u tamnice. U tešanjskoj tamnici bilo je zatvoreno trideset njih kojima je smrtna kazna zamijenjena zatvorom. Valija je bujruldijom od 17. safera 1167 (14. XII 1753) upućenom po posebnom mubaširu, očito ucijenio ove ljude tražeći da isplate 1 000 groša razmjerno svojim mogućnostima. U tom slučaju bit će svi oslobođeni uz uzimanje valjanih jamaca.[34] Za još dvojicu zatvorenika, Jusufa, brata Sulejmana Rasohadže iz sela Novosel, i Bekira iz sela Teslića prije toga je tešanjski kadija Mustafa podnio 25. muharema 1167 (2. XII 1753) prijedlog da se likvidiraju, s obrazloženjem da su »stalno pljačkali i raznosili imovinu i stvari muslimana« i da stalno siju nered.[35]

---

[31] Ib., str. 6.
[32] Ib., 27.
[33] Ib., 27.
[34] Ib., 31.
[35] Ib., 31.

Pobjednici su se svetili nad seljačkim ustanicima rušeći im kuće i gospodarske zgrade, ostavljajući njihovu kućnu čeljad bez egzistencije. Kukavica je, nalazeći se u Tešnju, određivao čije kuće i imovinu treba uništiti, a prethodno je njegov ćehaja Husejn pristupio u selu Novoselce rušenju ustaničkih kuća. U predstavci nekog ustanika Omera iz toga sela stoji: »Kada je nedavno [...] Mehmed-paša posjetio Tešanj radi uvođenja reda, on je tada ovome siromahu oprostio (da se ne ruše) dvanaest kuća i dvanaest ambara.«[36] Iz daljeg teksta vidi se da je Omer bio dundžerski majstor, a pljačkaški elementi, koji su istupili kao pašine pristalice, iskoristili su ove prilike da se dograbe tuđe imovine.

Neskrupuloznost Kukavice vidi se, na pr., iz pojedinosti da je naredio da se okuje i baci u tamnicu neki Mehmed-aga zato što se zauzimao za ustanike Ahmeda i Mehmeda, žitelje iz nahije Maglaj. Pošto je izdržao neko vrijeme u tamnici kao bolestan, na prijedlog tešanjskog kadije, odnosno zahtjev njegovih sugrađana, valija je dozvolio bujruldijom od 13. muharema 1169 (19. X 1755) da se oslobodi tamnice.[37]

Istom bujruldijom valija je naredio da se popale kuće sinova Zolte, ukoliko to ranije nije učinjeno. Iz bujruldije je vidljivo da ni nakon dvije godine poslije poraza ustanika iz tešanjskog kadiluka Zolte nisu bile uhvaćene,[38] a valija se jednako najgrublje osvećivao ustaničkim porodicama.

Neki ustanici su uspjeli da izbjegnu iz zemlje. Jedan od njih, neki Husejn sa sinovima iz sela Đurovine u tešanjskom kadiluku uspio je pobjeći u Beograd. Na njihovu molbu Kukavica im je nakon dvije i po godine bujruldijom od 3. ševala 1169 (1. V 1756) dozvolio da se vrate u zavičaj, ali su se morali nastaniti u drugom selu, u Rujnicama, uz saglasnost i jamstvo džemata Rujnice.[39]

Međutim, u zemlji još nije bio skršen ustanak. Muharemija, pobjegavši iz Sarajeva, rukovodio je ustankom u zvorničkom sandžaku.

Vezir Ćuprilić, koji je bio samo sjenka moćnog čauš-baše Mehmed-age, sazvao je 20. zilhidže 1166 (18. XI 1753) ajansko vijeće. Poziv za tešanjski kadiluk donio je lično čauš-baša Mehmed-aga. Kadije svakog kadiluka i njihovi naibi trebali su da na vijeće koje se imalo baviti ponovnim uvođenjem reda i poretka pošalju u ime žitelja »po dva uvažena predstavnika sa još po tri ovlaštena zastupnika«.[40]

Čini se da je Kukavica tom prilikom priredio onu krvavu noć u Travniku kada je udavljeno osamnaest bosanskih prvaka. O tom događaju saznajemo iz franjevačkih izvora (Benić, jajački arhiv). Prema zapisima u ovom arhivu, Sarajlije i drugi prvaci kolebali su se da li da se odazovu pozivu u Travnik. Povjerovali su Kukavici, jer je on »hodža i hadžija« pa ih neće prevariti. Došavši u Travnik »na vijeće« prvaci su se porazmještali na konak u gradu, a baše po kršćanskim kućama u obližnjim selima. U dva sata poslije ponoći

[36] Ib., 45.
[37] Ib., 104.
[38] Otac ove dvojice, Husejn Zolta iz Livna, tretiran je kao odmetnik od službene vlasti još 1744. — Ahk. šik, ANUBiH 39, 2 iz 1157.
[39] Tešanjski sidžil, str. 103.
[40] Ib., 5.

Kukavica je poslao svoje delije u grad da udave »osamnaest prvih poglavica«. Glave pogubljenih naredio je da se postave nasred čaršije a pored odsječene glave »neka se postavi vlastiti ćurak«. Kod svakog pogubljenja ispaljen je top. Kada su ostali prvaci sutradan vidjeli taj užasni prizor, razbježali su se. Ove »trofeje« Kukavica je potom poslao sultanu.[41]

Za svu ovu revnost čauš baša Hadži Mehmed nagrađen je položajem bosanskog vezira, a Ćuprilić je otpremljen za pašu u Oziji. Dekret o imenovanju izdat mu je početkom džem. II 1166 (početak aprila 1753). Mehmed-paši, koji je već tada na svojoj duši imao mnoge svoje zemljake, a koji će poslije sedam-osam godina i sâm krvavo završiti karijeru pogubljenjem kao prognanik na jednom otoku, izriču se u dekretu najveća priznanja. On je sultanu »jedan od najvećih stupova [...] carske vlasti«, »jedan od najvećih vezira koji je sve do sada carske službe s najvećim marom izvršavao i za koga carska milost vjeruje da će i ubuduće iskazati isto toliko marljivosti na svim zadacima koje mu sultan povjeri«. Novom veziru daju se izvanredna ovlaštenja, jer se kaže: »Sve kadije vilajeta Bosne, sve ostale rukovodioce (hukjam), uleme, dobre ljude, kapetane, dizdare tvrđava, sve članove (vijeća) erkjan-ajane i sve ostale on će postavljati i smjenjivati (vad-i ve ref-i). On će biti iznad najvećih i najmanjih kao zapovjednik (hakim ve vali). Njegova se riječ mora izvršavati.«[42]

Potkraj svoje vezirske karijere u Bosni Ćuprilić se bio odlučio da neće više rezidirati u Travniku, već u Sarajevu. Tu su mu bili pridijeljeni i dubrovački i mletački poslanici. Međutim, na kurban-bajram 1165 (19—22 X 1752) došlo je »do oružanog obračuna između ordija i njihovih pristalica zbog jedne kafane; bilo je nekoliko mrtvih i dosta ranjenih«. Veziru je to bio povod da napusti Sarajevo i nastani se u svojoj rezidenciji Travniku. Dubrovački poslanik, koji je ostavio izvještaj o tom događaju, popratio ga je riječima: »Paša je uspio da se oslobodi ove rezidencije u Sarajevu i njenog utjecaja, pa je prešao veoma brzo u onu svoju uobičajenu u Travniku. Još prije toga tamo su prešla oba poslanika, i dubrovački i mletački.«[43]

Nema sumnje da je vezir svojim prisustvom u Sarajevu imao namjeru na ovaj način parirati otpornim elementima. Sporazum sa Abdi-pašom, sklopljen prije nešto više od dvije godine, očito nije bio mjerodavan za sve Sarajlije. Ali je ipak vezir, pa i Mehmed-paša, i dalje imao određeno uporište među sarajevskim jeničarima. Mehmed-paša je slao Porti izvještaje prema kojima su pripadnici sarajevskog jeničarskog odžaka na carskoj strani. U naredbi od 1166/1752—1753, kojom se traži da se Muharemija ukloni iz Sarajeva odnosno Bosne, tvrdilo se, štoviše, da je car »obaviješten i zna da su sarajevski odžakluk kollari, kao i svi žitelji Sarajeva oduvijek bili pokorni svome valiji, da su pazili i čuvali se suprotstavljanja šeriatu, kanunu i mojoj carskoj želji«.[44]

---

[41] Upor. o. Antun Knežević, Carsko-turski namjestnici u Bosni-Ercegovini. U Senju 1887, str. 70—72.

[42] Tešanjski sidžil, str. 18.

[43] Historijski arhiv u Dubrovniku. Lettere e commissioni di Levante 219, 19. III 1753.

[44] Muh. def. ANUBiH iz 1166, 222/4 i 223/1.

Još dok je formalno bio valija vezir Ćuprilić, nametnuta je stanovništvu ustaničkih regiona kontribucija. Sastavljeni su spiskovi sa troškovnicima koji su zatim raspoređeni na pojedine kadiluke. Spiskove i obveznice izdao je sarajevski mulla. Na tešanjski kadiluk otpalo je 6.000 groša.[45]

Stanovništvo je jednodušno odbilo da dade kontribuciju. O tome kako je Mehmed-paša porezao »mnogo blago«, »al' vilajet ne da ni gledati«, pripovijeda i Benić. U bujruldiji od 10. reb. I 1166 (15. I 1753) Mehmed-paša navodi da su se mubaširi koji su još za prethodnog paše trebali da utjeraju ove naplate, vratili neobavljena posla. Mehmed-paša je u toj istoj bujruldiji naređivao da treba uhapsiti sve one koji se budu protivili isplati i o tome poslati izvještaj divanu.

Paša je slao mubašire i urgirao naplatu i bujruldijama upućenim 29. zilkadeta 1166 (27. IX 1753) u Tešanj, istog datuma u Maglaj, te bujruldijom od 29. muharema 1167 (26. X 1753), upućenoj kadijama i ostalim odgovornim ljudima kadiluka Tešanj, Gračanica, Tuzla i Zvornik.[46]

Kukavica, sada kao vezir, smatrao je potrebnim da izvrši ponovno inspekciju ustaničkih krajeva. Učinio je to u jesen 1753. Bujruldijama od kraja ševala 1166 (kraj augusta 1753) i 17. zilkadeta 1166 (15. IX 1753)[47] zahtijevao je da se prije njegova dolaska pohvataju ustanici, a oni koji se budu odupirali stavljaju se van zakona; treba ih pohvatati žive ili mrtve. Na svim putevima u kadiluku, od Jajca do Vrhovina pa od Tešnja i Gračanice do Tuzle, trebalo je raščistiti putove i sa obje strane sasjeći šumu. Uništene mostove treba ponovno uspostaviti, a gdje je potrebno treba prokopati i proširiti oštećena mjesta tako da se omogući lagan prolaz. Za valiju i njegovu pratnju trebalo je, gdje god je prolazio, pripremiti hranu za komorske konje.

Još jedna bujruldija, datirana 23. zilkadeta 1166 (21. IX 1753),[48] upućena je u kadiluke Tešanj, Tuzla, Gračanica, Birče, Srebrenica, Zvornik, Prozor, Neretva i Konjic. Tu je rečeno da su u te krajeve određeni jači kontingenti vojske da uvedu red. U ime divana je poslan pašin mufetiš (inspektor), ćehaja Husejn-aga, za koga znamo iz drugog dokumenta da je palio kuće ustanika. Bujruldijom se traži da se pohvataju ustanici, vežu uz sigurne jamce i njihove izjave, ovjerene od suda, i pošalju divanu.

Valija je s jednom ekipom prvaka, uz sudjelovanje suda, uzimao u pojedinim kadilucima kolektivno pismeno jamstvo da će biti osiguran mir i unutrašnji poredak. Jamčili su jedni za druge pojedine mjesne posade, zatim neferi međusobno, jeničari međusobno, a stanovništvo sela i gradova međusobno.

Takav je jedan dokument sačinjen u Tešnju 27. zilhidžeta 1166 (25. X 1753). Bilo je osnovano sudsko vijeće na kojem su dali izjave lojalnosti poimenično navedeni jamci kao predstavnici tvrđave i kasabe, te selâ Šije, Čifluk, Liješnica, Kosovo, Moševac, Plane, Kaloševići, Milajnovac, Teslić, Ihranković (Ranković?) i Kamenica. »Svi će se oni pokoravati šeriatu i časnim naredbama; ubuduće jamčit će jedan za drugoga da među njima neće biti

[45] Tešanjski sidžil, str. 14 od 10 reb. I 1166.
[46] Ib., 29.
[47] Ib., 24 i 25.
[48] Ib., 26.

odmetnika.« Kako je u to vrijeme Muharemija bio aktivan u zvorničkom sandžaku, u dokument je unesena i klauzula o Muharemiji i drugim odmetnicima od vlasti da će svi oni biti uhvaćeni i predani veziru. Kao sankcija za eventualno neispunjavanje utvrđena je isplata iznosa od 6.000 groša. Neferima za učinjene pogreške ustezat će se odgovarajući iznos od plaća, a u slučaju veće neposlušnosti past će na njih isplata kazne od 6.000 groša. Dokument je sačinjen u prisutnosti kapetana Kamengrada Hasana, kapetana Prijedora Hadži Šabana, kapetana tvrđave Bihać Ibšir-bega, dostojanstvenika bosanskog divana i kliškog mutesarifa Bektaš-paše i ostalih.[49]

Valija je s istim ciljem boravio i u Žepču.

Kukavici je u akciji pacifikacije bilo posebno važno da ima uza se jeničarski odžak i kapetane. On je zato okupio »sve age sergendečdija grada Sarajeva, alemdare i ostale pripadnike odžaka kao i sve kapetane koji su postavljeni na granici, te age i nefere« koji su se zakleli na Kur'an »davši obavezu i složno preuzevši da će sve dosadašnje razmirice koje su bile među njima kao i svađe biti uklonjene i nestat će ih«; »ubuduće će biti braća i u ratu i u miru [...] Iznalazit će sve one buntovnike koji remete poredak, a u slučaju da se oni pojave u grupama, jedan drugome će pomagati da se pohvataju [...]«[50]

Masovni ustanak muslimanskih seljaka doista se približavao kraju. Još su najjača žarišta bila u tuzlanskom kadiluku. Ondje je bilo nemira ne samo u 1166/1753. već i u 1167/1754, pa i u 1168/1755. godini. Seljaci su odbijali da kuluče dovlačenjem predviđenih 6.000 kola kamena i druge građe za ponovnu izgradnju tuzlanskog grada. Iz bujruldije valije Hadži Mehmed-paše od 1168/ /1755. vidi se da se znatan dio seljaka pobunio, pa se pozivaju imami i muhtari, te svi oni koji su ostali poslušni da ustanu protiv pobunjenika i da ih upokore, pa da se o svemu podnese izvještaj. Među ustanicima spominje se nekoliko bajraka levenda, a samu bujruldiju donijela su tri mubašira.[51] God. 1168/1755. još su davali otpor seljaci Spreče, Đurđevika i Banovića. »Neki od pripadnika navedenih džemata [...] počeli su ometati gradnju čineći i razna nedjela i nasilja«, kaže se u bujruldiji valije Hadži Mehmed-paše. »Zbog takvih pokvarenjaka«, kaže valija, »prije godinu-dvije napraviste onakve gluposti i ludosti i čije rane kazni još nisu zacijelile.« Valija traži od džematlija da spriječe oponente odnosno da ih pohvataju i predaju vlastima, a ukoliko se ne mognu pohvatati da se izvijesti divan, kako bi protiv njih poslao u potjeru svoje izvršne organe«.[52]

Osim odbijanja da kuluči, stanovništvo se protivilo i da plati kontribuciju. A kad je zvornički kapetan počeo da silom naplaćuje, to je bio povod da je Muharemija »s velikijem mnoštvom baša« otišao na Zvornik i na juriš ga osvojio. »Bi krvi dosti«, veli Benić.

Prema Beniću, Kukavica je sa sarajevskim bašeskijama i s mnogo vojske krenuo na Zvornik. »Kud godi pođoše, satrše i umijeriše po ta(j) način da

[49] Ib., str. 27, 28 i 100.
[50] Ibidem, 100, murasela kadije Bosna Broda od 28. zilhidže 1166 (26 X 1753)
[51] Spaho, n. d., str. 73.
[52] S. Hodžić, Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Knj. I, Tuzla 1957, str. 71—72.

se nitko živ (po)kazati ne smijaše, jerbo ovom prilikom ismica paša mnogo ljudi.« Tom prilikom je poginuo i Muharemija izdajom nekog Zvorničanina, a glava mu je poslana u Stambol. Ne znamo točan datum kada je bio napad na Zvornik, odnosno kada je Muharemija poginuo. Sarajevski kroničar Bašeskija zabilježio je među umrlima u 1170, tj. 1756—1757. godine »glasovitog kadiju Muharemiju«, no očito je da je zapis nastao sa znatnim zakašnjenjem jer se Muharemija spominje kao poginuli već sredinom ramazana 1168 (krajem juna 1755).

Ustanici su u toku operacija oštetili niz bosanskih tvrđava, kao što je slučaj s Livnom, Tuzlom, Zvornikom itd. Uspostava ranijeg stanja i popravci pali su na stanovništvo upravo ustaničkog područja. U tom smislu se u naredbi koja je upućena bosanskom valiji sredinom ramazana 1168 (kraj juna 1755) navodi da su ustanici — koji se u ovom aktu nazivaju »poturi« — bili s područja kadiluka Zvornika, Tuzla, Gračanica, Srebrenica, Birče i Kladanj. Stanovništvo upravo toga područja zadužuje se ovim aktom da sudjeluje pri popravci djelomično oštećene zvorničke tvrđave; do njena oštećenja došlo je prilikom napadaja »potura« pod vodstvom »nedavno ubijenog Muharemije«.[53]

Vezir Mehmed-paša Kukavica kao da se nije mnogo miješao u sarajevske poslove. Njemu je bilo glavno da ima oslon u jeničarskom odžaku koji mu je davao i kontingente za ugušivanje ustanka. Mehmed-paša je u toku čitava svoga vezirovanja ostavljao na miru Sarajlije. Ne mijenja mnogo na stvari da je u Sarajevu kroz sve vrijeme njegova namjesnikovanja vladala anarhija, kako je to sažeto opisao Mula Mustafa Bašeskija. Tu je napokon duže vremena našao utočište i Muharemija.

Sarajlije su — kako je zabilježio Bašeskija — još od 1747, pa i u doba kada je Kukavica provodio najdrastičnije mjere protiv seljačkih ustanika, označavanih i kao baše — bile podijeljene na stranke (tarafi), čije su se pristaše obično sastajale po kafanama. Narod je, kako kaže Bašeskija, istakao na svoje čelo bašeskije i ajane i počeo da ih hvali.

Najistaknutije bašeskije koje su djelovale u Sarajevu i u čitavu vilajetu bili su Hadži Mehmed i Ibrahim Morić, Mehmed Halilbašić, Hadži Mustafa Delalić, ajan i aga s Hotina (umro 1793) i dr. I ljetopisac Benić zna za »velike Moriće i Halilbašiće«. Registrirajući njihovo pogubljenje kaže da su »Bosnom svom vladali aman prid bašama«. I dubrovački poslanik Mato Nikolin Sorkočević, izvještavajući 11. VI 1754. o sporu s Mlečanima oko tranzitne takse, ističe kako su se kod paše za stvar Dubrovnika zalagali »i čuveni Morići i Halilbašić«.[54] O Moriću kao »poznatom« i »slavnom« i kao prijatelju Dubrovčana izvještava isti poslanik i 25. VI 1754. Iz izvještaja se razaznaje da je jedan od Morića bio u pratnji paše prilikom utanačenja ugovora na Gatačkom polju s crnogorskim knezovima od 24. VI 1754. Po nagovoru Dubrovčana Morić je posebo insistirao da se važnost ugovora kojim se garantovala sigurnost od upada i pljački protegne i na dubrovačko tlo koje da je pod suverenitetom Turske. Morić je tražio i dobio od Dubrovčana kao dar tespih od koralja.[55]

---

[53] Malije def. 3609, ANUBiH 353—1 iz 1168.
[54] Ib., 94, 11. VI 1754.
[55] Ib., 108, 25. VI 1754.

Izgleda da Morići i Halilbašić nisu bile suparničke stranke, kako se ponekad pisalo. Dugo vremena ih je i paša tolerirao, pa se eto Morić našao i u pašinoj blizini na Gatačkom polju.

Ipak je Kukavica poslao Porti izvještaj navodeći da se među stanovnicima samog Sarajeva nalaze prvaci odmetnika, a to su Mehmed Halilbašić, Smail Buregija i Sari Murat. O njima se kaže da rukovode odmetnicima, a održavaju veze i s eškijom izvan Sarajeva. Oni — tvrdi se dalje — vrše ubojstva, pljačkaju imovinu i prave nerede. Na taj način ruše postojeći poredak »i lažima povlače za sobom ljude«.[56]

To znači da se već potkraj svoga prvog vezirstva u Bosni Kukavica suočio s ozbiljnom situacijom u Sarajevu, gdje su se bašeskije, prije svega Halilbašić i Morići, upletali u političke poslove, djelujući protivno veziru. U maju 1756. došlo je do oružanog obračuna.

Na Glasincu, u selu Hotičani, Halilbašić je, zajedno sa svojim ljudima, ne znamo iz kojih razloga, napao na odžak Omer-bega Babića. U bujruldiji od konca šabana 1169 (konca maja 1756) Kukavica naziva Halilbašića »vođom pobunjenika« (eškije). Od ostalih vođa spominje se Smail Burek, a pridružili su im se i Morići, Mehmed i Ibrahim.

U izvještaju Mehmed-paše[57] navedeno je kako je Halilbašić iz Sarajeva sakupio više od tri stotine ljudi, što pješaka, što konjanika, pa ih po dvojicu-trojicu otprema van Sarajeva. Tvrdi se da Halilbašićevi ljudi uz pomoć Smaila Buregije vrše napadaje, pljačke i otmice na putovima desno i lijevo. Operišu do dvadeset sati hoda od Sarajeva, pa su dospjeli do Višegrada. Tu su porobili serdara Osmana, porušivši mu kuću i dućan. Na povratku su opljačkali i porobili u rogatičkom kadiluku zaima Omera. Tom su prilikom ubili jedno lice, a četvero-petero ranili. Svu njihovu kuću su opljačkali i srušili. Zapalili su osam čifčijskih dućana. A onda su im se priključili Mehmed i Ibrahim Morić, koji su poslali tri stotine svojih ljudi prema Višegradu. Sudjelovali su u napadaju na čifluk zaima Omera, sve okolne kuće popalili i opljačkali. Ubili su dvojicu ljudi. Zaim je pošao u Sarajevo da se žali, a Morići su pobjegli u Sarajevo. Kod valije su stvari prikazali neistinito, kako su znali i umjeli.

Kukavica u izvještaju kaže da ovi odmetnici od vlasti još nisu uhvaćeni i kažnjeni, a da njihova nedjela i zločinstva rastu. U dva maha poslani su protiv njih arzuhali u kojima je traženo da se ovome stane na kraj i odgovorna lica kazne. Sarajevski kadija i kadije iz trinaest drugih kadiluka poslali su svoje mahzare. Kadije, muderisi, derviši i šejhovi poslali su deputaciju od sedam ljudi s arzuhalom da se zavede red i sigurnost.

Porta je potom izdala naredbu da se ti odmetnici od vlasti uhvate i privedu na divan gdje će im se suditi u prisutnosti oštećenih. Izvještaj o suđenju ima se poslati Porti.

Kukavica je osobno izašao na Glasinac negdje potkraj maja 1756. Bujruldijom od kraja šabana 1169 (kraj maja 1756)[58] tražio je od kadija Tuzle, Gračanice i Tešnja, te kapetana Tuzle, Tešnja, Vranduka, Maglaja i Doboja da

---

56 Muh. def. ANUBiH 269/1 iz 1169.
57 Muh. ef. ANUBiH 269/1 iz 1169.
58 Tešanjski sidžil, str. 105.

dođu k njemu na Glasničko polje na najbrži način, poštanskim konjima, »po jedan ili dva čovjeka čija se riječ sluša«.

Nemamo dokumenta o tome što se dalje događalo na Glasincu. Sigurno je to da i neposredno poslije događaja na Glasincu paša nije mogao uspostaviti red.

Preokret se dogodio tek potkraj februara i na početku marta 1757. Tada je započela odlučna akcija protiv pobunjenih Sarajlija. Fermanom je naređeno »da se krene na pobunjenike (eškiju) u gradu Sarajevu te da ih se kazni; to je neopoziva naredba«. Temeljem toga fermana vezir Ahmed-Kjamil-paša (koji je postavljen 8. ševala 1169, tj. 6. VII 1756) izdao je bujruldiju da se u Travniku okupe potrebne vojne snage radi ugušivanja otpora u Sarajevu. Iz tešanjskog kadiluka bujruldijom od 14. džem. I 1170 (4. II 1757) zatraženo je da se uzme i opremi dvjesto nefera mjesne posade. »Odmah ćete razviti vaš bajrak i nastojati da što prije stignete u Travnik.«[59]
Valija je u isti mah izdao naredbu prema kojoj treba pohvatati pobunjenike iz Sarajeva i druge koji se u grupama i pojedinačno ubacuju u tešanjski kadiluk da bi u njemu digli bunu. Ako bi se prilikom hvatanja oduprli i stupili u borbu, za takve je, prema izdatoj fetvi, predviđeno stavljanje van zakona,[60] što će reći da se mogu pogubiti.

Sa likvidacijom oponentnih elemenata u Sarajevu otpočele su same Sarajlije. Prvi na redu bio je bašeskija Sari Murat, označen u fermanu od polovice šabana 1170 (sredina maja 1757) kao »izvor nereda i smutnji« i »nesretni odmetnik«. Kako je zapisao Mula Mustafa Bašeskija, Sari Murata je pozvalo dana 4. marta 1757 (po starom kalendaru) nekoliko trgovaca, u dogovoru sa zabitom Mehmed-agom, u rezidenciju jeničar-age. Tu ga zatvoriše, a jeničar-aga ubi ga vlastitom rukom. Kad su za to saznali Sari Muratovi privrženici, njih četrdesetak, navalili su na aginu rezidenciju i ubili šestoricu trgovaca (petorica od njih bili su hadžije, pa su dakle pripadali bogatijim trgovcima). Budući da je toga dana pao snijeg, ovi izgrednici nisu mogli pobjeći. Sarajlije kojima je bila dodijala 10-godišnja anarhija, izaberu nekoliko ljudi koji za tri-četiri dana pohvataju sve ove izgrednike. Bilo ih je dvadeset trojica, među njima pjesmom opjevani Morići. Svi, osim Halilbašića, podavljeni su u gradskoj tvrđavi uz pucanj topova. Halilbašiću kao zaimu nije moglo biti suđeno u Sarajevu, već je odveden u Travnik gdje je »sudski kažnjen« na smrt. S njime se još nalazilo osam sarajevskih pobunjenika, koji su naknadno pomilovani, davši obavezu da neće poduzimati bilo kakve nove izgrede. Stanovništvo Sarajeva podnijelo je arz za njihovu amnestiju, kojom je trebao da bude obuhvaćen i jedan od vođa, neki Hadži Mahmud. S time se saglasila i Porta, davši u početku aprila 1757. amnestiju: u isti mah su Sarajlije dale kefilemu (pismeno jamstvo) da će se sačuvati red i poredak u zemlji.[61]

Prilikom provođenja ovih mjera pacifikacije »mnogi pobjegoše iz vilajeta« (Bašeskija). Razbježali su se po Rumeliji, a pojedinci su dospjeli u Beograd, Vidin i Valjevo. Fermanom od druge polovice šabana 1170. (sredina maja 1757)

---

[59] Ib., 46.
[60] Ib., 47; bujruldija od 17. džem. I 1170 (= 7. II 1757).
[61] Upor. Muh. def. ANUBiH iz 1170, 280/1.

naređuje se da ovim emigrantima stanovništvo Sarajeva ne smije pružiti sklonište, a kada se neko od njih pojavi, treba ga uhvatiti i podnijeti optužbu.[62]
Među izbjeglicama u Beogradu našao se i jedan od vođa, Smail Buregija. Njegovu smrt od kuge u 1176. godini (1762—63) registrovao je Mula Mustafa Bašeskija. Za njega kaže da je »ajan; umro u Beogradu kao odbjegli bašeskija, iz 97. džemata«.

Poslije pacifikacije Sarajeva ostao je još uvijek otvoren problem Mostara, u kojem već od 1745. vezir nije imao gotovo nikakvu ingerenciju. Vezir Ahmed Ćamil-paša u bujruldiji od 2. reb. I 1170 (25. XI 1756) tvrdio je da svugdje u 43 kadiluka u bosanskom vilajetu vlada red i mir, osim u Mostaru gdje je od unatrag više godina anarhija. U toj bujruldiji je naredio mostarskom muselimu Muhamed-agi Ševi da uzme kefilemu.[63]

Neposredni povod za provođenje kefileme vjerojatno je bio incident od početka oktobra 1756. kada su jeničari u Mostaru zatvorili grad, zapriječivši da se u njemu snabdije vojska pod vodstvom pašina ćehaje koja je kretala na Crnu Goru. Jedva je, na molbu četvorice alajbega, sutradan dopušteno vojsci da tu može što kupiti. Ali već idući dan vojska je nastavila put preko Blagaja u Nevesinje i dalje.[64]

I u nekim drugim krajevima Bosne nije još bio uveden potpun red i poredak.

Kako je nastupalo proljeće kada »šuma lista«, pa iz bojazni da će se »pripadnici odmetnika sklanjati po šumama, jer je došlo vrijeme da se sada tamo mogu skrivati«, to je fermanom od kraja džem. II 1170 (druga polovica marta 1757)[65] skrenuta pažnja na mjere opreza. »Te rulje odmetnika«, kaže se dalje u fermanu, »imaju svoje prolaze i svoja skloništa, što treba kontrolirati.« »Gdje god se pojave odmetnici u vašim granicama i po vašim posjedima bez ikakve samilosti ih treba pohvatati i po šeriatu kazniti.« Vjerojatno poučeni ranijim iskustvima oko ugušivanja ustanka, u fermanu se ističe da se ne smije niko izvrgavati kažnjavanju ko nema veze s pobunom niti se raja smije bespotrebno opterećivati daćama. Faktički je i poslije pacifikacije Sarajeva bilo još zaostalih ustaničkih žarišta.

Bosanski divan raspolagao je obavještenjima da buntovnici Kara Alić, Husejn Žujo, Hasan Memić, Turčinović i Samardžić iz »družine pogubljenog vođe ustanika Muharemije« »ni sada ne miruju«, već »sa svojim pristalicama, koji su isti kao i oni, idu od sela do sela, zavode u zabludu žiteljstvo, dižu bunu i stvaraju nered u pokrajini«. Bujruldijom od 5. redžeba 1170 (26. III 1757)[66] naređuje se da se ovi buntovnici pohvataju, bace u tamnicu maglajske tvrđave, ispitaju i izvještaj o tome dostavi divanu. Na isti način bio je osumnjičen buntovnik Mula Abdija iz kasabe Maglaj, pa je bujruldijom od 7. redžeba 1170 (28. III 1757) naređeno da se i on uhapsi.[67]

---

[62] Muh. def. ANUBiH iz druge polovice šabana 1170.
[63] Original u arhivu Gazi Husrev begove biblioteke u Sarajevu pod 1041.
[64] Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3108.
[65] Tešanjski sidžil, 52.
[66] Ib., 49.
[67] Ib., 49.

Porta je u maju 1757. izaslala naročitog komesara Aliju, glavnog sekretara velikog vezira Ragib Muhamed-paše, da ispita situaciju na terenu kadiluka Jajce, Banja Luka, Tešanj, Derventa, Gračanica, Tuzla, Zvornik sa Bijeljinom, Birče, Kladanj, Visoko i Fojnica.[68]

Situacija se pogoršala time što je valija Ahmed Ćamil-paša inače sklon korupciji, izazvao veliko krvoproliće nametnuvši visočkoj nahiji da plati tzv. ikramijju njegovu mubaširu, kapidžiji Mehmedu. Tim povodom pogubljeno je jedanaest nevinih ljudi. Valija je zatim poslao u Visoko svoga haznedara i mataradži-bašu sa 600 konjanika i pješaka-strijelaca zajedno s Arnautima. Tada je došlo do novog krvoprolića.[69] To sakupljanje »neuobičajenih« daća po Fojnici i Visokom spominje i Benić, navodeći da se paši »oprije vilajet«. Pod vodstvom Smail-baše Horoza i uz podršku Saralija paša je sa vojskom i Arnautima poražen u Visokom. »I oslobodiše nahiju od zuluma«, kaže Benić.

Bosanski valija Ahmed Ćamil-paša nije, kao njegov prethodnik Mehmed -paša Kukavica, zadovoljio zahtjeve Porte, pa je ubrzo smijenjen, a mjesto njega ponovno postavljen Mehmed-paša Kukavica, i to fermanom od 12. zilhidže 1170 (28. VIII 1757).[70] Protiv Ahmed Ćamil-paše naređena je istraga.[71] Optužen je među ostalima i zato što se »suprotno carskoj naredbi udružio s odmetnicima u Sarajevu«. Imao je poseban zadatak da »sredi odmetnike u gradu Sarajevu koji su izazvali smetnje i nered, [ali] se je sa onima koje je trebalo ukloniti složio i njima poklonio povjerenje«. Paši se prigovaralo i to što je od stanovništva uzimao nerazmjerne troškove za izdržavanje sebe i svoje pratnje, a kao najizrazitiji slučaj isticala se naplata »ikramije« u Visokom, kojom je prilikom pobijeno mnogo svijeta.

Za svoga drugog namjesnikovanja Kukavica je pokušao da skrši otpor i u Mostaru kao posljednjem uporištu u kojem vezir kao predstavnik centralne vlasti nije imao gotovo nikakva utjecaja. Za napad na Mostar paša je poduzeo velike pripreme. Jedna vojska koncentrirala se u Blagaju, a predvodili su je Hamza kapetan iz Onogošta (Nikšića), Zulfikar kapetan iz Stoca, te kapetani i age iz Kolašina, Klobuka, Ključa i Korita. Drugom vojskom komandirao je sâm paša, a stacionirala je na Mostarskom Blatu. U njoj su sudjelovali zaimi i spahije kliškog sandžaka, zatim hlivanjski, glamočki i duvanjski kapetan sa svojim vojnicma. Bujruldijom od 13. ševala 1173 (30. maja 1760) paša je javio u Blagaj da vojska ondje sačeka zapovijed o danu i satu kada treba da započne koordinirani napadaj na Mostar i s jedne i s druge strane. Paša javlja u bujruldiji da mu je stigla obavijest kako su 13. ševala stigli u Duvno sa svojim vojnicima kapetani Banje Luke, Prijedora, Bihaća, Kraljevske Ostrovice i Stare Ostrovice, pa se očekivalo da će se sutradan, nakon što se malo odmore, pridružiti pašinoj vojsci. Paša će zapovijediti kada treba da napadne pješadija koja je čekala u Blagaju.[72]

---

68 Ib., 53.
69 Ib., 95.
70 Ib., 91 i 98.
71 Ib., 95.
72 Doslovni prijevod ove bujruldije koja je zabilježena u blagajskom sidžilu (u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod br. 1063). H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954, 219.

Napadaj na Mostar uslijedio je, kako je zabilježio Bašeskija, »29 svibnja«, što će biti po starom kalendaru; to znači da je paša napao Mostar 18. maja 1760. Ovaj ljetopisac govori o tome kako je valija Mehmed-paša Kukavica tražio da mu Mostarci izruče tri čovjeka. Međutim, Mostarci napadnu pašu i ubiju iz njegove pratnje 3—4 čovjeka.

Budući da taj ljetopisac ne spominje imena lica koja je trebalo izručiti, možemo pretpostaviti da se radilo o pobunjenicima Aliji Šari (Šariću?), bivšem timar teskeredžiji bosanskog vilajeta, i čauš ćehaji Mostarcu Ahmedu, koga je po Portinoj naredbi trebalo pogubiti. Njih se tretiralo kao »uzročnike mnogih zuluma i nepravdi koje je počinio bivši bosanski valija Bosnevija Mehmed-paša«.[73] Šaro je identičan sa Ali efendijom Skaranbegom-Skopljakom, koga pod tim imenom spominje Benić, a Ahmed-beg je valjda identičan sa Benićevim Mostarcem čaušlaragom Hisarlićem. Benić kaže da su ova dvojica udavljeni na osnovu fermana od 4. maja 1761. »Ovi poginuše« — kaže Benić — »jerbo (tako glas iđaše) oni bili su uzrok da Hadži Mehmed-paša iđe na Mostar s vojskom«.

Teško je dakako povjerovati da bi paša mobilizirao golemu vojnu snagu radi dvoje-troje ljudi. Protiv navedene dvojice doista je postojala naredba Porte da se pogube, pa je to Mehmed-paši, koji je pozivan na odgovornost radi mostarske ekspedicije, moglo poslužiti kao neko opravdanje da se uopće upustio u taj pothvat. A prethodno se hvalio Dubrovčanima da je uveo red u kasabe i varoši: silni »zlići« su pobijeni, zemlja je očišćena, na redu je Hercegovina.[74]

Činjenica je da je Kukavica uskoro smijenjen (13. VIII 1760), završavajući svoju krvavu karijeru kao izgnanik u Resmu na otoku Kreti, gdje mu je život nasilno prekinut. Benić, iznoseći razloge zbog kojih je 1761. Kukavica pogubljen, ističe pojedine malverzacije koje je činio, a među razlozima i to što »diza vojsku na Mostar«.

Kukavičin poraz u Mostaru uzimao se kao odlučan događaj i u kasnijem otporu protiv upletanja paša u poslove Mostara. Iako su se Mostarci i prije Kukavičina poraza odupirali mnogim vezirima, Kukavičin poraz smatra se kao početak permanentnog otpora Mostara, u kojem je »toliko vezira poniženo i toliko mirimirana omalovaženo i srozano u dolinu niskosti«, kako je to sa službene strane rečeno 1814. u odgovoru na sarajevski mahzar.[75] Chaumette des Fossés piše da je Kukavičin poraz zastrašio beglerbegove »koji nisu u ovome gradu pokušali ništa više osim da imaju nominalnu vlast«. Des Fossés je bio obaviješten da je Kukavica silom htio ući u Mostar, no stanovnici su se naoružali i iskasapili ga gotovo s cijelom vojskom.[76]

---

[73] Muh. def. ANUBiH 49, 18/1 i 19/1 iz 1174. — Instrukcija o likvidiranju Šarića i čauš-ćehaje Ahmeda, upućena bosanskom veziru Muhsin zade Mehmed-paši ima oznake »lično« i »tajno« (na kraju ramazana 1174 = početak maja 1761). Ova dvojica, kao i drugi Mostarci, oponenti vezirima, očito su imali na Porti ljude koji su se za njih zalagali; na konceptu naredbe kojom se tražilo da se spomenuta dvojica Mostaraca likvidiraju i glave im se pošalju u Stambol, stajala je zabilješka: »bilo je sakriveno, pa je naknadno napisano.«

[74] HAD, Acta Turcarum B 14, 92.

[75] Muhamed Hadžijahić, Die Kämpfe der Ajane in Mostar bis zum Jahre 1838, Südost-Forschungen XXVIII, München 1969, 180.

[76] Voyage en Bosnie, 133.

Doista, sve do Ali-paše Rizvanbegovića (1833) nije poznato da bi ikoji bosanski vezir imao punu ingerenciju u mostarske poslove. Mostarci su za Ahmed-pašu Čuprilića 1766. »ribelli« (Medun). Na njih je bio zavojštio s mnogobrojnim konjaništvom (15. augusta 1768) i Mehmed-paša Silahdar,[77] no nije izvjesno da bi ih upokorio.

III

Dobra zapažanja o svim ovim zbivanjima dao je ljetopisac Benić. On je pod g. 1753, dakle u vrijeme kada je Kukavica zadao pobunama težak udarac, prokomentirao događaje ovim značajnim riječima:

»Htio bih da me bistro razumide štioc, stoga treba zabilježiti, da ovo štivo govorim pišući 'glave pobune'; ovo po pravdi govoreći nijesu bile pobune, već, brate, paše počeše činiti teške zulume namećući po vilajetu nječesove taksite (to isto kao da kažem: još troji groši priko onizijeh dvojijeh priko godine, štono (ih) uzimaju običajnijem načinom (pa) i više i to sve u dosluhu s velikijem vezirom u Carigradu. Indi nađe se nekoliko ljudi prednjijeh, ter koliko Sarajlije — imadu bo po selije njihovi čifluci vergili — toliko aman sva Bosna izvan ajana, jer oni jidu (carski kruh), suprotstaviše se pašama. Indi im paše nadiše ime zorbe, a vilajet pašama zulumćari. Istinito (je) da (kojom srećom Bošnjaci, to jest vilajetlije bosanske, ne bijahu počeli činiti onih zuluma po istoj Bosni, to bi suprotstavljanje bilo po Bosnu u sto dobrijeh časa; ama kako se balije oprostiše zuluma pašina oliti takijeh nameta, evo se sve pobaši: tu se načiniše bašeskije, a age njihove za zaništo, tu krvi tolike počeše padati, a paša, gdi je, tko li je? Tu počeše se putovi razbijati, žene otimati itd, itd. i tako zla nebrojena. Taki način aman svuda bijaše, a u Sarajevu baš pakao, gdi niti smijaše mula ni hasećija šušnut od bašeskija a osobito od Morića i Halilbašića i Sari Murata. Amo bi baše činile zlo, pa u Sarajevo s tizijem; ovi bi robili, a oni dočekivali plijen i zločince branili. I dokle godi ne počeše zaganjati i bazardžana po Sarajevu i cijeniti ih po dućanije, ne mogoše paše ništa. Ama kad Sarajlije okrenuše biti takijem suprotiva, bi im dosti, kako ćemo vidjeti niže [...]«

Iz ove ocjene Benića, koji je prilike odlično poznavao i o događajima bistro rasuđivao, saznaje se ovo:

1) Uzrok pobunama su teški zulumi koji su se očitovali i u tome da su davanja traženjem taksita dva i po puta povećana. To su nameti koje, uostalom, nisu ustanovili vilajetski namjesnici, već su nastali uz saglasnost najviših faktora države u Stambolu i u dosluhu s velikim vezirom.

2) Pašama su se suprotstavile, kako Benić kaže, ne samo Sarajlije nego i »sva Bosna«. I ovdje dakle vidimo da su Sarajlije, zapravo sarajevska čaršija, odnosno građanstvo u osmansko-bosanskim uvjetima, davale osnovne impulse događajima, ali nisu bile u pitanju samo Sarajlije već i »sva Bosna«. Benić objašnjava i odakle interes Sarajlija da se angažuju i u agrarnim nemirima: oni su posjednici »vergili« čifluka, tj. čifluka podložnih daćama, dakle i taksitu. Jedino su od ove opće jednodušnosti odudarali »ajani«, jer oni »jidu« carski

[77] Dr fra Julijan Jelenić, Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu, Sarajevo 1918, 37.

kruh; na drugom mjestu u Ljetopisu Benić se u toj vezi služi izrazom »izjelice«. Ajani nisu ni mogli stajati na narodnoj strani jer su upravo oni bili ti koji su sakupljali taksit i ostale daće. Bilo je među ajanima i izuzetaka i na njih ukazuje Benićev savremenik Bašeskija. Na jednoj strani stajala je s rijetkim iznimkama »sva Bosna«, po terminologiji paša »zorba«, teroristi, a na drugoj strani paše »izjelice« i drugi eksponenti centralne vlasti, nazivani zulumćari.

3) Od osnovne je važnosti Benićeva konstatacija o tome što je pridonijelo da se otpor protiv paša nije okončao za Bošnjake i Bosnu »u sto dobrijeh časa«. Bune su pozitivno djelovale u pravcu suzbijanja zuluma paša i ublažavanja poreznih nameta, ali se nasilje nastavilo i to terorom odozdo: uzeli su maha jeničari sa bašeskijama, među kojima su bili najistaknutiji Morići, Halilbašić i Sari Murat. Jaramazi — da se poslužimo Bašeskijinim terminom — počeli su činiti razna nasilja i izvan Sarajeva i u Sarajevu (tipičan primjer: napad na Babićeve konake na Glasincu). Tada su se usmjerili i na bazerdžane, najbogatije trgovce, pa kada su prevršili svaku mjeru, učinjen je intervencijom bazerdžana kraj sarajevskoj anarhiji.

Da je taksist bio glavni uzrok pobunama, vidi se i iz pojedinosti da je Hekim oglu Ali-paša, pokušavajući da uvede red mirnim putem, obećavao — kako je zapisao Benić — da »veće neće se iskat od vilajeta što se iskalo, to jest taksila«. Priključujući se ustanku stanovništvo je u isti mah odbijalo davanje nameta. U carskoj naredbi od sredine zilkadeta 1165 (kraj septembra 1752)[78] izričito se kaže da su ustanici spriječili da se u tuzlanskom kadiluku veziru Mehmed-paši »dadne ono što mu je na ime taksita određeno mojom carskom naredbom«.

Pobunjenici su dosljedno odbijali da daju ne samo daće koje su smatrali nezakonitima, već uopće sve daće. Izvjesni Hasan, zakupnik tešanjske mukate, žalio se da mu stanovništvo povodom pobune odbija da plati filuriju i avarize za g. 1165 (1752) i 1166 (1753). Vezir je uzalud naređivao bujruldijom od 3. zilhidže 1166 (1. X 1753) da se bezuvjetno naplati sve što pripada mali miriji. Tešanjski kadija je na to podnio izvještaj da je »nekoliko puta uzastopno putem murasele pozivao stanovništvo radi naplate, ali se ono nije pokorilo sudu«. Kaže, štoviše, da se »ni jedan jedini čovjek nije odazvao pozivu«.[79]

Suočivši se s ovako odlučnim otporom državni su organi pokušali taktizirati. U fermanu iz sredine muharema 1155 (druga polovica marta 1742)[80] pokušava se naći opravdanje za povećane poreze tvrdnjom da je država bila izložena uzastopnim ratovima i vanrednim troškovima, pa je zapala u poteškoće. U 1154/1741. naplaćena je imdadi seferija u vilajetima Rumelije i Anadola. Bilo je naređeno da se tako postupi i u Bosni, ali je na prijedlog valije Hadži Mehmed-paše (Čuprilića) »zbog teškoća koje su nastale poslije dugotrajnih ratova Bosna iz samilosti prema njoj oslobođena toga za prošlu godinu«. Valija je zahtijevao da se Bosna oslobodi imdadi seferije i za 1155/1742, g. ali se »ova godina ne može uspoređivati s prošlom«, pa je prijedlog morao biti odbijen. Zato je kadijama i ajanima naređeno da za 1155. g. naplate imdadi seferiju u cijelom vilajetu i svim sandžacima.

---

[78] Tešanjski sidžil, str. 6.
[79] Ib., 30.
[80] Muh. def. ANUBiH 54, 298/2 iz 1155.

I u kasnijim godinama bilo je pokušaja da se čine slični ustupci. Izgleda da je vezir Ahmed Čamil-paša predložio da se porezni dugovi otpišu. Međutim, u fermanu od sredine šabana 1170 (na početku maja 1757) ističe se da se sva prispjela dugovanja ne mogu oprostiti ni odgađati osim kad izađe carski ferman; tada će tek dužnici biti oslobođeni. Veziru se naređuje da sva upisana zaduženja treba prema propisima ubrati.[81]

Prema izloženom, sa službene strane bilo je dobro poznato da su povod bunama i ustanku povećani nameti, no uzroci su svakako još složeniji i nalaze svoj izvor u općim prilikama.

Ni pokretačke snage u svim ovim zbivanjima ne bi se smjelo jednostrano posmatrati.

Brojni ratovi u XVIII st. a napose austro-turski rat od 1737—39, pa ratovi u Rusiji, Perziji i Crnoj Gori učinili su da je tako reći kompletno muslimansko stanovništvo u Bosni sudjelovalo u njima.[82]

U redovnu praksu prešlo je provođenje opće vojne mobilizacije muslimanskog stanovništva (nefiri-ām). Uz regularne jedinice, sastavljene od janičarske i spahijske vojske, a izuzetno i pripadnika tvrđavskih posada, u svim ratovima XVIII st. brojno je bila zastupljena i levenda, pučka vojska. Pripadnici levende i zatim cjelokupno muslimansko stanovništvo — koje je već ionako moralo ratovati — pokazivali su tendenciju da se u svojim pravima izjednače s pripadnicima askera, a u obzir je moglo jedino doći da budu jeničari, koji su u ovo doba u čitavu carstvu vrlo važan faktor. Kod jeničara javljalo se i shvaćanje da su oslobođeni daća i poreznih obaveza na zemlju — vergije.[83] Takva shvaćanja pogotovo su našla snažan odraz poslije iscrpljujućih ratova za Hekim oglu Ali-paše, koji se usudio da postojeća davanja još i poveća.[84]

Nije, dakle, ni malo neobično da je sredinom XVIII st. došlo do masovnog pokreta za svrstavanje u jeničare kod svega muslimanskog stanovništva, prije svega u krajevima koji nisu bili obuhvaćeni mrežom kapetanija. O tome je važne podatke ostavio Mula Mustafa Bašeskija. U cijelom bosanskom vilajetu, pa i po selima — kaže on — upisivalo se i malo i veliko u jeničare; u jeničare su upisivali i neke serhatlije, pa čak i kapetane. Neki kapetani nisu željeli da postanu jeničari, pa su onima koji se upisaše u jeničare počeli

---

[81] Muh. def. ANUBiH 286/2 iz 1170.

[82] Velik broj poginulih i nestalih Bosanaca u tim ratovima imao je za posljedicu da se »nije znalo za mnoge pripadnike askerskog reda da li su mrtvi ili živi«. To je dalo povoda izdavanju bližih uputstava o postupku s imovinom takvih lica; rumelijski kaziasker uputio je 1153/1740. u tu svrhu kadiju Ahmeda da na licu mjesta raspravi o takvim zaostavštinama. — Ahk. šik. ANUBiH 99, 996/1 iz 1153.

[83] O upisivanju raje u jeničare sredinom XVIII st. s ciljem da se izbjegne plaćanje poreza i podnošenje tereta, upor. A. Sućeska, Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću. Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka prvog svetskog rata. Istorijski institut SANU, Beograd 1976, str. 79—80.

[84] Od plaćanja resmova upisanih u korist zaima na koje je raja obavezna bili su oslobođeni pripanici *askera*, ali pod uvjetom da dotični ima pravo na dirluk (stalno plaćena služba) i ako spada u red seferi eš askera (sudruga u boju).

otimati vojnike i oduzimati im čifluke. Kapetani, upisani u jeničare, zatražili su pomoć od bašeskija, »a bašeskije izjaviše da će tobož udariti na tvrđave spomenutih kapetana«.

Pripadati jeničarima značilo je postići i određeno dostojanstvo i ugled u društvu. Takav čovjek počeo se nazivati »baša«; tim se izrazom prvotno označavao jeničarski glavar, no da bi pojačali svoj društveni ugled, svi pripadnici ovako proširenog kruga jeničara počeli su se nazivati »bašama«. Tako se pojam »baša« korumpirao na sličan način kao što se korumpirala i titula »age«, koja je s vremenom postala općenita, tako da se ta titula dodavala uz imena uglavnom svih građana koji su posjedovli nekretnine. Pojam »baša« postao je najzad sinonim za svakog muslimana sposobnog da služi u ratu.

U tim vremenima poprimile su važnu ulogu bašeskije, ratni veterani. Afirmacija upravo ratnih veterana, »bašeskija«, naravna je posljedica prilika u kojima su predstavnici državnih organa bili potisnuti, pa ni jeničar-aga u jeničarskom odžaku nije uvijek uživao potreban autoritet, pogotovo ako se ne bi znao prilagoditi raspoloženjima jeničarskih i ostalih masa. Pri smanjenom ili nikakvom utjecaju centra moći od strane države, naoružano pučanstvo, »baše«, moglo je u ljudima s određenim vojničkim iskustvom, u bašeskijama, jedino i naći vojni oslonac. Odatle i povećana uloga bašeskija u tim nemirnim vremenima (prema Benićevim riječima, za sarajevskim bašeskijama »sve je stajalo«).

Pa upravo zbog te njihove uloge u bunama i nemirima 1752. učinjen je pokušaj da se bašeskije (i serdari) ukinu. U aktu sarajevskog age od početka ramazana 1165 (sredina jula 1752), upućenom tešanjskom kadiji, navodi se da »ima nekoliko godina kako su u tim krajevima po kasabama i selima nanovo postali serdari i bašeskije. Oni su stvorili nered u mjesnim uređenjima odžaka i u pokrajini (memleketu)«. Nakon toga se kaže da su carski aga jeničara i kadija predložili da se serdari i bašeskije po kasabama i selima ukinu. Konkretno je u tešanjskom kadiluku serdarluk skorašnja stvar, pa ga treba ukinuti kao što se to čini po svim selima i kasabama. Uz to sarajevski jeničar-aga zabranjuje da bi se u budućnosti uspostavili bašeskije i serdari odnosno nešto slično.[85]

Slična situacija je i s ajanima.

Pod pojmom *ajan* razumijevaju se ugledni ljudi uopće, istaknutiji pojedinci koji su u svojoj sredini uvažavani i do čijeg se mišljenja i stava drži. U tome smislu instruirane su i intitulacije mnogih službenih akata, u kojima se ajani spominju obično nakon što su nabrojeni funkcionari na koje se akt neposredno odnosi, pa se pojmom ajan žele obuhvatiti i svi ostali mjerodavni faktori koji nisu izričito navedeni u intitulaciji. Ako je pojedini prvak, ajan, pozivan u ajansko vijeće, odnosno bio njegov član, za takvog ajana ustalio se izraz *erkjan ajan.*

Ajan je, prema tome, u širem smislu, svaki ugledniji predstavnik stanovništva u vilajetu. Ajani su ljudi koji nešto znače u vilajetu, koji su postigli određenu afirmaciju i kod vilajeta i kod državnih vlasti. To bi bili u neformalnom smislu narodni prvaci, ljudi »prid vilajetom« — kako bi rekao ljetopisac Benić.

[85] T. S., str. 5.

Od kraja XVII stoljeća, točnije na osnovu fermana od 1078/1667—68,[86] centralna državna vlast nastojala je da za svoje vlastite interese iskoristi ajane kao narodne prvake na taj način što će ih angažirati u obavljanju niza poslova važnih za državu, računajući na njihov ugled u narodu. Vlasti je bilo mnogo stalo do toga da ovi prvaci, ajani, izabrani odnosno delegirani »prid vilajetom«, uživaju narodno povjerenje iz jednostavnog razloga da bi kao ljudi s oslonom u širokim slojevima mogli što djelotvornije izvršavati postavljene zadatke. No ni ajani, izabrani (delegirani) od naroda, nisu činili vlast, pa ni lokalnu. Oni su samo posrednici između »vilajeta« i države. Za njih se i ustalio izraz *vilajetski ajani,* ajani vilajeta (»bivao je vilajetski ajan«, u Bašeskije).

U djelokrug vilajetskih ajana ulazili su u prvom redu poslovi oko prikupljanja poreza i briga oko realizacije drugih omraženih zaduženja stanovništva. Glavni posao ajana sastojao se u obavljanju naplate taksita, u prigotovljavanju hrane i opreme za vojsku, brizi oko mobilizacije za nefiri-ām, kao i sigurnost nahije. Vilajetski ajani (usporedo s kapetanima), prema jednom dokumentu od 1752, brinu se o sprečavanju da se u inostranstvo ne bi iznosilo ono što služi za ratne potrebe, srebrni novac i druge zabranjene stvari.[87]

Na području pod dominacijom *kapetana* došlo je, uporedo s procesom u kojem su kapetani uspjeli preuzeti pojedina upravna ovlaštenja, i do uzurpacije ajanske službe. Naime, kapetani su vršili sve poslove iz djelokruga ajana, pa su vilajetski ajani bili potpuno potisnuti. Na tim područjima nije dolazilo do izbora ajana, pa su ajanski poslovi prelazili na nasljednike, jer je kapetanska služba bila nasljedna.

U više fermana i vezirskih bujruldija ističe se da poslove vilajetskih ajana treba da obavljaju lica od što većeg narodnog povjerenja i utjecaja na narod. Takva nastojanja, dakako, nisu proizlazila iz brige za narod, već u interesu vladajuće klase. Polazilo se od toga da će lica od povjerenja i ugleda najbolje obavljati poslove kojima se stanovništvo teretilo.

U bujruldiji bosanskog vezira od 28. šabana (ili ševala; nije potpuno čitljivo) 1172, tj. 26. IV 1759 (odnosno 24. VI 1759), upućenoj kadijama u Fojnici, Visokom, Kladnju, Birču, Knežini, Čelebi Pazaru (Rogatici) i Višegradu, ajanima, zabitima (službenim licima) i išlerima (poslovnom svijetu), ističe se da izbor ajana treba obavljati ehalija (puk). O tome kadija izvještava vezira koji je to imao javiti Porti. Nakon toga bi Porta dostavljala dekret o postavljenju koji se uvodi u kadijske sidžile. U bujruldiji se ističe, s pozivom na carski ferman, da ajansku čast trebaju obnašati samo oni koje narod izabere i da se nitko ne smije postaviti za ajana nasilno, nego samo ako to želi sva ehalija.[88]

U istom duhu donesen je i ferman od 1765/1178. Njime se zabranjivalo valijama i kadijama da izdavaju bujruldije i murasele na ajanluk. Kandidat za ajana mora se odlikovati i biti poznat po iskrenosti, pouzdanosti, zaštiti sirotinje i dobrom vladanju. Pošto sirotinja-raja predloži neku osobu s takvim osobinama, o tom će se uputiti ilam (službeni prijedlog) sadriazamu (velikom

[86] Sidžil u Gazi Husrev begovoj biblioteci u Sarajevu VII, str. 100—101.
[87] TS, str. 5.
[88] Sidžil u Gazi Husrev begovoj biblioteci u Sarajevu VI, str. 78.

veziru), koji će, osvjedočivši se o istinitosti dobivenih obavijesti, u vidu pisma (mektub) ili kaime odgovoriti predstavnicima vilajeta da se izbor potvrđuje. Tek nakon ovog postupka ajan može pristupiti obavljanju svojih dužnosti.[89]

Ovi fermani nisu postizavali svoj učinak. U jednoj narodnoj pritužbi iz 1769, ističe se kako su od nekog vremena bogatiji ljudi stali podmićivati vezire i kadije, te se »bez narodnog pristanka« nametati za ajane. Takvi su ajani narodu činili zulume, pa se traži da se s tim prestane. Zahtijeva se da vezir najprije pita narod, pa kad sazna narodnu volju, neka kandidate predloži velikom veziru da ih imenuje za ajane.[90]

Ta je pritužba, čini se, dala povoda jednom novom fermanu od početka ramazana 1182 (sredina januara 1769). Navodi se kako su u nekim kadilucima pojedini bogati i utjecajni ljudi uspijevali da ishode od kadija i valija, bez narodnog pristanka imenovanje za ajane, zlorabeći taj položaj za to da se osobno okoriste, oni sakupljaju od sirotinje salijanu više nego što je to propisano (defterden zijade). Fermanom se zabranjuje da se ubuduće izdaju bujruldije i murasele o imenovanju ajana, tj. da to čine veziri i kadije, već se osoba koju je predložila raja ima predložiti samo velikom veziru na potvrdu.[91]

Poslovi vilajetskih ajana, kao utjerivanje poreza, nameta, tjeranje na kuluk, mobilizacija za rat i sl., pružali su mogućnost za razne zloupotrebe, protuzakonito bogaćenje, podmićivanje i protekciju, pa su pritužbe protiv vilajetskih ajana brojne. Vršeći povjerene zadatke oni su u svoju korist činili razne zloupotrebe.

Muhamed iz Prozora, raspravljajući o nedostacima sistema potkraj XVIII stoljeća,[92] kaže za ajane da su »oruđe nasilja u zemlji«. Prozorac smatra da je dužnost ajana bila da smanjuju daće i kuluke, no oni to u posljednjih trideset godina nisu činili. Nasuprot tome su se daće i kuluci stalno povećavali. »Kada bi se u svakom kadiluku popisali kuluci raje, uobičajeni prije 30 godina, kada bi se skinulo ono što im je kasnije nametnuto i što ne mogu podnijeti, srazmjerno prema drugom kuluku, kada bi se uzeli u obzir njihovi imeci i mogućnosti i kada bi se ukinule novotarije [...] te ustalila visina daća, to bi«, tvrdi Prozorac, »po mome mišljenju bilo najbolje rješenje.«

Imajući pred očima nepopularnost mjera skopčanih s podaničkim obavezama koje su ajani vršili, postaju objašnjive dileme oko ajana. Odatle potječe i kolebljivost kod nekih ajana — s jedne strane između širokih narodnih slojeva, uz čije su povjerenje trebali da budu postavljeni i koje su pojedini ajani nastojali da i dalje zadrže, a s druge strane državne vlasti koja je inzistirala na provođenju svojih nepopularnih mjera.

Kod poremećene ravnoteže u odnosima državne vlasti i širokih slojeva, koju obilježava naročito razdoblje 10-godišnje anarhije u Sarajevu od 1747—1757, uz bašeskije kao vojni faktor stoje dakle usporedo, i ajani koji su se u novonastaloj situaciji počeli ispoljavati u izvjesnom smislu kao organi

---

89 Na i. mj. VII, 39—40.
90 Vl. Skarić, Sarajevo i njegova okolina. Sarajevo 1937, 146.
91 Sidžil u Gazi Husrev-begovoj biblioteci VII, str. 100—101.
92 POF V, 1955, str. 191—192.

vlasti. Bašeskija piše kako su se »bašeskije i ajani počeli miješati u vilajetske stvari i poslove da bi tobože štitili narod od nasilja i da bi spriječili pristup mubaširima« (službenim izaslanicima).

Ustanak je zahvatio sve slojeve muslimanskog stanovništva. Ustaničke mase sačinjavalo je, doduše, mahom seljačko stanovništvo koje se u toj vezi u zvaničnim dokumentima često označuje kao »poturi«. Međutim, osim seljaka, kao, na primjer, u tuzlanskom kraju, spominju se na ustaničkoj strani još i pojedini spahije, imami i dr.

U svim ovim neredima i bunama, pa i »poturačkim«, snažno je prisutno jeničarstvo. Ustanike, uključivši i seljake, Benić, na pr., naziva »bašama«; tako su baše bili oni koji su 1752. izvršili napad protiv kapetana Firdusa i njegovih privrženika u Livnu.

Povezivanje interesa seljaka sa jeničarstvom i te kako je razumljivo ako se ima u vidu da se osnovni uzrok neredima i bunama svodi na porezna opterećenja, pa se u pripadništvu jeničarskoj organizaciji nalazio spasonosni izlaz. Prisustvo jeničara u pobunama tuzlanskih seljaka vidi se i iz okolnosti da je 1163 (1750) smijenjen jeničarski serdar i postavljen novi.

Ova izvjesna klasna i staleška neizdiferenciranost nije bitnije utjecala na pretežno agrarni karakter ovih pokreta. To se osobito vidjelo u akcijama 1752. Ustanak se usmjerio protiv zaima i timarlija. U tuzlanskom kraju ustanici — veli se u aktu od sredine zilkade 1165 (kraj septembra 1752)[93] — »porušili su ambare muslimana i sirote raje i pošto su svu hranu raznijeli i opljačkali, onda su iz tuzlanskog kadiluka iz Tetime oduzeli devedeset i dva komada pušaka. Svu su ljetinu koja je pripadala zaimima i timarlijama upropastili [...] Namjeravaju da svu hranu kapetana krajine, raje i spahija popale, a imovinu i stvari da opljačkaju i raznesu.«

Klasna oštrica ovih pobuna jasno se očitovala kada su ustanici nemilosrdno razračunavali sa kadijama, mullom, imamima i drugom ulemom; pa i sâm Kukavica bio je hodža. U isti mah valja konstatovati da je bilo i uleme, naročito sitnijih hodža, koji su pomagali ustanak. Štoviše, jedan od glavnih vodećih ljudi u ustanku, Muharemija, bio je kadija.

Ustaničke snage bile su prilično povezane, pa i jedinstveno usmjeravane. Zanimljiva je pojedinost koju je iznio tešanjski kadija u svome ilamu od 12. džem. I 1170 (2. II 1757) navodeći da su »prije nekoliko godina oni koji su po cijelom vilajetu Bosne pravili nered« prebacivali u tešanjski kadiluk agitatore iz fojničke i visočke nahije. »Preobučeni u trgovce, oni su kružili među žiteljstvom kao da obavljaju trgovačke poslove, a poticali su bune-nerede, sijali smutnje, pa su rajinsku sirotinju dizali na bunu.«[94]

I gradsko stanovništvo opredijelilo se u velikoj većini za ustanike, a protiv onih »što su jili sirotinjske suze«, kako izjaviše Visočani kada su 1748. uništili kuće dvojice kadija i jednog ajana.[95] Među gradskim stanovništvom svakako je od najvećeg značenja bilo držanje Sarajlija i Mostaraca, jer se prema političkom držanju naročito Sarajeva u znatnoj mjeri opredjeljivao čitav vilajet. Ne mijenja mnogo na stvari ni to da su se ciljevi

[93] T. S., 6.
[94] Ib., 47.
[95] Skarić, n. d., 122.

Sarajlija samo djelomično podudarali s agrarnom usmjerenošću »poturačkih« pobunjenika (nije nevažno ono što za Sarajlije konstatuje Benić upravo u vezi s njihovim učešćem u ovim pobunama: »imadubo niovi čifluci po selie vergili«).

Utvrđeno je da su one pobune prožete jeničarstvom, a Sarajevo (kao i Mostar) bili su jeničarski centri.

Vezir je svoj utjecaj teško osiguravao i preko sarajevskog jeničar-age, sve ako je i bio čovjek njegova povjerenja. To dobro zapaža i mletački dragoman Fran Medun 1766. On izvješćuje: »Sarajevo, prijestolnica ove provincije, ne sluša naredbe niti se pokorava. Jeničar-aga, general sultanove Porte iz Stambola, pokazuje se čovjekom odlučnim, ali ipak ne toliko koliko bi bilo potrebno da se upokori ovaj narod koji je postao tako neobuzdan. Trpe ti podanici spremni na žrtvu, a nije im se u stanju dati pravda. S Hercegovinom i Mostarom gotovo je ista stvar. Oni se oglušuju ovom istom paši i ovdje su prozvati imenom buntovnici (Ribelli).«[96]

Uostalom, i pobune koje su prerasle u ustanak sredinom XVIII stoljeća, počele su upravo u Sarajevu i proširile se po bosanskom i hercegovačkom sandžaku (1735. Sarajlije su dali odlučan otpor uvođenju imdadi seferijje). Ovdje sve do ljeta 1752. predstavnici centralne vlasti nisu imali bilo kakav autoritet.

U Sarajevu su se, kako se čini, sakupljali i prilozi za ustanike. To je činjeno pod formulom »jagmurluk akče«; jagmurluk znači kišna kabanica, pa bi to moglo upućivati na zaključak da su sredstva bila namijenjena za opremu ustanika kabanicama i drugim ratnim rekvizitima. Kroničar Bašeskija zabilježio je da su bašeskije i ajani sakupljali mnogo novaca kao »jagmurluk akče«. Počeše se natjecati u tome tko će više sakupiti novaca i pristalica. U tu su svrhu iskorištavali ajanske sunete, gozbe, darivanja. Nadalje, svaka je skupina priređivala teferiče i pokazivala svoje odrede. O bajramima bi čauši pozivali svoje pristalice i primoravali ih da idu u ajanske kafane, gdje bi se također sakupilo mnogo novca.

Još u junu 1750. kada su u Sarajevu prevagu dobili kapitulantski elementi a novi je vezir Abdi-paša prilikom nastupa na dužnost tražio od »poglavitih ljudi« Sarajeva »koji su bili prid vilajetom« da mu predaju buntovnike, među ostalim i Muharemiju, Sarajlije su — kako je zapisao Nikola Lašvanin — odgovorile: »Mi zlieh ljudi ne imamo; a ima ovdi mešćema; koga najde kriva, neka (ga) osudi po ćitabu ter neka umre.«

Ipak je tada u Sarajevu došlo do nagle promjene. Sarajevski ljetopisac Bašeskija to pripisuje deklasiranim elementima (»jaramazi«) koji se staviše u službu paša. Zametali su kavgu među mirnim stanovništvom, pa su jedni druge bez razloga ubijali, tako da je među poginulim bilo, kako Bašeskija kaže, »vrlo malo ljudi od rza i obraza«. Bašeskija je nabrojio 98 ljudi koji su u tim međusobnim razmiricama stradali. Njima treba dodati još 23 osobe koje su zadavljene u početku marta 1757. prilikom okončanja ovih nereda.

---

[96] Upor. Pisma dragomana Frana Meduna s puta u Travnik 1766. godine. Priložio Jov. N. **Tomić**. Spomenik SKA, II razred, LXXIV. Beograd 1933, str. 46.

Situacija je bila složena i kontradiktorna. Naročito se to pokazalo 1752. i 1753. kada sarajevske jeničare vidimo u tešanjskoj i zvorničkoj operaciji kako guše ustanak. Ovo se ipak može smatrati samo jednom epizodom. Kukavica nije ipak uspio skršiti baše i bašeskije u njihovim centrima Sarajevu i Mostaru. U pokušaju da uvede red u Mostaru doživio je svoj najveći poraz.

Protiv ustanika bili su, dakako, i oportunistički elementi; Benić ih naziva »izjelice«. Opisujući slanje mahzara protiv Hekim oglu Ali-paše, piše on, »izjelice počeše (se) izmicati da oni ne murleišu«.

Treba ukazati i na držanje kapetana prema ustanku. Za njih se može reći da su se kroz čitavo vrijeme nalazili na strani paša. Zato je i razumljivo da su ustanici bili protiv kapetana pa su s njima stupili i u oružanu borbu. Kapetani su se našli na strani centralne vlasti. Njihova uloga pri ugušivanju ustanka istaknuta je i u fermanu od kraja muharema 1167 (kraj novembra 1753). Ondje je rečeno: »Vama kapetanima također pripada hvala i car je obaviješten o svemu što ste učinili.«[97] Svestranu i zajedničku suradnju kapetana istakao je i vezir u svojoj bujruldiji od 15. safera 1167 (12. XII 1753). Bujruldija je upućena kapetanima te agama, zabitima i neferima tvrđava Bihać, Ostrožac, Stara Ostrovica, Banja Luka, Gradiška, Prijedor, Sanski Most, Krupa, Kamengrad Novi, Dubica, Kozarac, Bobaš, Glamoč, Tešanj, Doboj, Maglaj, Gradačac, Zvornik, Onogošt, Kolašin, Novi Pazar, Trebinje, Stolac, Mostar, Ljubuški, Počitelj, Ključ-Klis, Livno, Kupres, Jajce, Vranduk i Klobuk.[98]

Pa i pokušaji da se pobune u tuzlanskom kraju prikažu tako kao da im je pokretač Derviš Hasan kapetan, po mom mišljenju, nemaju osnova. Za ovoga kapetana izričito se kaže da je bio protiv ustaničkog vođe Muharemije. U bujruldiji Ebu Bekir-paše od 19. januara 1750. tvrdi se, doduše, da je Derviš Hasan prouzrokovao nemire i bunu. Radilo se zapravo o jednom incidentu u povodu bijega u inostranstvo neke djevojke iz sela Hrgova koja je bila prešla na islam pa se vratila u kršćanstvo. Zvornički mutesarif Sulejman-paša poslao je na lice mjesta mubašire da stvar izvide i krivce privedu. Kako su Hrgovi bili malićana Derviš-kapetana i serbestijjet, to je kapetan smatrao da se u tu stvar ne može nitko miješati sa strane. Kapetan je utoliko prouzrokovao nemire što je on poslao svoje ljude, pa su ovi istukli i izranili mutesarifove ljude, doveli ih u Tuzlu i uhapsili, a prije toga im oduzeli stvari. Mutesarif je događaj prikazao tako kao da je kapetan poslao odmetnike. Oni su — izričito stoji u predstavci mutesarifa — »zaklanjajući se za Derviš Hasana nastavili dalje buniti stanovnike vilajeta i među njima izazivati nezadovoljstvo [...]«.[99]

Ustanici i Derviš Hasan uskraćivali su davanja. U naredbi bosanskom valiji iz prve dekade džem. II 1163 (sredina maja 1750) spominje se da su stanovnici nekih sela tuzlanskog kadiluka, koja su carski has, uskratili obavezna davanja. Takav jedan carski has bilo je selo Poljice kojim je upravljao kao emin kapetan Derviš Hasan.

---

[97] Tešanjski sidžil, 32.
[98] Na i. mj., 33.
[99] Hodžić, n. d., 77—78.

Iz januara i februara 1750. sačuvali su se dokumenti iz kojih se vidi da se kapetan nije odazvao pozivima na bosanski divan, a u isto vrijeme je traženo da se udalji iz Tuzle. No to vjerojatno stoji u vezi s incidentom u Hrgovima i nema dokaza da bi ovo držanje proizlazilo iz kapetanove solidarnosti sa ustanicima. Hamdija Kreševljaković došao je do nekog mahzara »prvaka cijele Bosne«, u kojem se za ovog kapetana kaže da je dobar čovjek, a udara se na kadiju Abdurahmana (Muharemiju), kapetanova protivnika koji je bio zaveo i Sarajlije.[100]

Izuzetak u toj protuustaničkoj solidarnosti kapetana bio je bihaćki kapetan Mehmed-aga, rodom Mostarac, koji je, uostalom, kao kapetan bio smijenjen, a zatim je zaigrao određenu ulogu u mostarskim događajima.

Bit će da se na kapetane kao što je bivši bihaćki kapetan odnosi ono što piše Bašeskija govoreći o prevlasti jeničara u Sarajevu i Bosni. On napominje kako su kapetani, koji se nisu željeli upisati u jeničare, počeli otimati vojnike i oduzimati čifluke kapetanima-jeničarima. Na to su kapetani-jeničari tražili pomoć od bašeskija koji izjaviše da će udariti na tvrđave kapetana koji se nisu priznavali jeničarima.

Za razliku od kapetana, mnoge posade i posadnici (neferi) pomagali su ustanak. Dosta nefera ispoljavalo je svoje nezadovoljstvo protiv kapetana, pa su u tom smislu slali arzove na Portu. Štoviše, u trećoj dekadi redžeba 1166 (kraj maja 1753) izdat je posebni ferman[101] kojim je skrenuta pažnja prije tane« — kaže se u fermanu — »a kadije primaju i donose kojekakva rješenja i odluke bez odobrenja valije.«

U kapetanijama je i inače stalno vođena borba kako posada protiv zapovjednika, tako i kapetana međusobno, no uzroci i okolnosti pod kojima su vođene nisu u najviše slučajeva bili isti kao u ostaloj Bosni.

Od posebne je važnosti istaći da je ustanak izazvao najveće simpatije kod kršćanske raje. Analizirajući franjevačke ljetopise koji su dosta podrobno pratili ove događaje historičar Batinić mogao je zaključiti »da je narod svih vjera podupirao ovaj domoljubni pokret, poduzet s namjerom da se olakša osmanlijski jaram i pribavi zemlji velika polakšica«.[102] Kršćanska raja u pravilu nije aktivno sudjelovala u bosanskim ustancima XVIII stoljeća. Rijedak je bio zajednički nastup muslimana i kršćana kao što je bio slučaj 1711. u mostarskoj nahiji ili 1745. u blizini Trebinja.

Simpatije raje očitovale su se i upućivanjem zajedničkih mahzara Porti. O tome postoji zapis u jajačkom arhivu gdje stoji da su se zajedno s muslimanima digli protiv paše i kršćani koji »opišu pašina nasilja i pošalju u Carigrad, a od odanle mu stigne, nek se kine iz Bosne«.[103] Simpatije kršćanske raje tim su razumljivije jer su često isti eksponenti režima bili u isti mah tlačitelji i kršćanske i muslimanske raje.

---

[100] H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, 213.
[101] Muh. def. ANUBiH 186/2 iz 1166.

svega kadijama da oni ne mogu rješavati nikakve arzove i mahzare nefera bez saglasnosti i odobrenja valije. »Neki smutljivci i izgrednici napadaju kape-

[102] M. Batinić, n. d., Djelovanje franjevaca III, 87.
[103] Knežević, n. d., 65.

Karakterističan je u tom pogledu slučaj napadaja visočkih jeničara na čelu sa Smail-bašom Horozom[104] na kuće dvaju kadija, Sulje i Bećir kadije, te visočkog baš-imama. »Obaranje« i »raskopavanje« njihovih »dvorova« pozdravio je ljetopisac Benić riječima: »Srićno, brate, jerbo su teški zulumćari [...] koji su dosta siromaha ucvijelili a osobito sutješke fratre.« Ova trojica nasilnika prilikom pritužbe paši zbog toga napadaja nisu ni kod njega kao poznati nasilnici našli zaštite.

Sarajevske baše su u ljeto 1748. u Neretvi ubili Mehmed-agu Butorovića, za koga Benić navodi da je bio »veliki zulumćar« a »fratarski poglaviti neprijatelj zaradi hamrije«; Buturović je, naime, samostanima htio nametnuti neki porez na vino. Najozloglašenijeg pak eksponenta Hekim oglu Ali-paše u provođenju represivnih mjera Vlahinjića, inače Sarajliju, Benić označuje kao »prokleti Vlahinjić«.

Jednodušnost muslimanskog, pa dijelom i kršćanskog, stanovništva u otporu protiv Ali-paše vidi se i u tome što se, na pr., ljetopisac Benić služi pojmom »strana vilajeta« nasuprot pašinskoj strani. Pojam »vilajet«, unutrašnjost, ima se shvatiti u binarnoj poziciji prema centralnoj vlasti. Na drugom mjestu Benić kaže kako je Ali-paša tražio »da se vilajet prođe inada krvi, a (da) veće neće se iskat od vilajeta što se iskalo, to jest taksila.« »ama vilajet ne hti ni gledat [...]«[105]

O tim simpatijama vodila je računa i turska vlast, poduzimajući mjere da kršćanska raja ne bi izravno sudjelovala u tim pobunama. Benić spominje kako 1757. vezir Sopa Salan »priporuči nam da se nipošto s bašama ne združujemo niti (da) damo krstjanom družiti se s njima«.

Iako nemuslimanska raja nije masovno sudjelovala u ustanku, nisu poznati neki izrazitiji izgredi ustanika protiv kršćana. Oštrica ustanka bila je uperena protiv predstavnika službene vlasti i njenih eksponenata, a u pobunama u tuzlanskom kraju i protiv građana Tuzle. Tako, na pr., u popisu štete koju su ustanici pričinili u pobuni što je izbila 4. septembra 1750. svi oštećeni su muslimani, osim nekog Ivana iz Orašja, no njegova je imovina stradala samo zato što se sa svojom stokom zatekao u Tuzli. Pojedinačni slučajevi, kao ubojstvo 1750. tuzlanskog hrišćanina Jovana u selu Brijesnici sigurno nije proisteklo iz neke programatske zasade a možda nema ni veze s ustancima.

Širina ustaničke akcije ogleda se u jednoj epizodi od izvanredne važnosti. Godine 1751. bosanski ustanici uspostavili su saradnju s krajišnicima iz Banske krajine koji su upravo te godine digli bunu pod vodstvom kneza

[104] Smail-baša Horoz iz Visokog jedan je od najistaknutijih predvodnika u otporu. On je 1748. prepriječio Hekim ogli Ali-paši, koji je napuštajući definitivno Bosnu morao ići zaobilaznim putem, i to o svome trošku, a 1757. sa Sarajlijama porazio Sopa Salan Ahmed-pašu koji je bio uveo neke nezakonite namete. Horoz je umro 1177 (1763/64); na njegovu nadgrobnom natpisu u Gračanici kod Visokog stoji da je bio »predvodnik siromašnih«. — Upor. M. Mujezinović, Islamska epigrafika II, Sarajevo 1977, 458.

[105] Benić, unatoč svojim simpatijama za pobunjenike, daje pozitivnu ocjenu o Hekim ogli Ali-paši pišući da je bez poteškoća dopustio da se pokrije vareška crkva, a također ističe i njegovo držanje prema raji »banjalučke godine«.

Todora Kijuka (Kiug). Zanimljivo je da je buna u Banskoj krajini, koja je na početku juna 1751. dostigla vrhunac, po nizu pojedinosti srodna s upoređo vođenim bunama u Bosni, osobito po tome što je i na jednoj i na drugoj strani bio povod bunama uvođenje novih nameta i obaveza.

»Odmetnici iz Hrvatske dolaze u dodir i sastaju se s odmetnicima iz Bosne« — izričito se navodi u fermanu od polovice šabana 1164 (sredina jula 1751) pa se nastavlja: »Dvanaestorica bosanskih odmetnika sastali su se (s njima) u naselju zvanom Ćuprija (Vrgin Most?).« Dodaje se da su bosanski odmetnici sporazumno otpremili »Hrvatima na području Karlovca« četiri topa. General iz Karlovca o svemu ovome poslao je izvještaj, a na to je austrijska vlada zatražila intervenciju Porte. Sultan je ovim fermanom naredio bosanskom veziru, u interesu dobrog susjedstva i prijateljstva s Austrijom, 1. da se ne dozvoli pobunjenicima iz Hrvatske prelazak u Bosnu niti pružanje kakve zaštite i pomoći i 2. da se spomenuta četiri topa vrate uz potvrdu odakle su uzeta.[106]

Kod ustanika u Banskoj krajini doista je postojala namjera da prijeđu u Bosnu. U postupku koji je vođen protiv utamničenog Kijuka, taj je isticao kao svoju zaslugu da je »većina (ustanika) htjela pobjeći u Tursku, ali ih je on zadržao«.[107]

IV

Porta je, kako se vidi, vrlo ozbiljno shvatila i reagirala na ustanička kretanja u Bosni. To svjedoči i niz poduzetih reformnih mjera za koje su povod bile upravo bune i ustanak u Bosni.

Nakon što je skršen otpor u Sarajevu smatralo se da je u Bosni uveden red. Centralna vlast bila je svjesna grešaka koje su činjene i koje su izazvale masovni otpor i pobune upravo Muslimana na jednom tako osjetljivom području kao što je Bosanski pašaluk. Zato je poslije okončanja ustanka poduzet niz mjera radi otklanjanja ranijih propusta. Izdato je više fermana u kojima su date instrukcije za poboljšanje uprave i sudstva: od sredine safera 1171 (novembar 1757), od kraja 1171 (kraj oktobra 1757), 29. džem. II 1171 (19. III 1758), kao i bujruldije od 9. safera 1171 (23. X 1757) i 24. džem II 1171 (6. III 1758).[108]

Dva osnovna uzroka nezadovoljstva, preveliko porezno opterećenje i tjeranje na kulučenje, i dalje su ostala prisutna, ali je učinjen pokušaj da se izbjegnu prateće zloupotrebe.

Jedna mjera se sastojala u tome da je 1164 (1751) sultan Mahmud u jedan kodeks sabrao sva davanja, »kako se ne bi vršila nezakonita traženja od sirotinje«. U obrazloženju se kaže da se odlukom o kodificiranju poreznih zaduženja željelo »osigurati miran i zadovoljan život i spriječiti nasilja koja su neki pojedinci u Bosni vršili [...]«.[109]

---

[106] Muh. def. ANUBiH iz 1165.

[107] Baltazar Adam Krčelić, Annuae ili Historija 1748—1767, Zagreb 1952, 74.

[108] TS 85, 86, 77, 83 i 92.

[109] Muh. def. ANUBiH 286/II iz 1170.

Porta je bila svjesna toga da su valije i mutesarifi bili glavni uzročnici izrabljivanja. U fermanu od kraja oktobra 1757. konstatira se da su valijama vilajeta i mutesarifima sandžaka određena imdadi hadarijja i hassovi, pa treba da se time zadovolje. Pošto žiteljstvo plati hadariju, ne smije se tražiti više. Odlukom sultana određen im je dnevni dio na koji imaju pravo. »Ima se samo naplaćivati ono što je još odavno na ime hadarijje kao i tekalifa propisano emri šerifom (carskom odredbom), a više od toga ne smije se uzimati« — naglašava se u fermanu od 19. III 1758.

Bilo je također važno da se globalno utvrđene daće rasporede na pravedan način među stanovništvom. U bujruldiji od 23. X 1757. dato je uputstvo da se daće raspodjeljuju i razrezuju »na obazriv i pravedan način«, uz upoznavanje cjelokupnog žiteljstva kadiluka. Popis o razrezu (tevzi-i defteri), u koji se unose jasno i obrazloženo stavka po stavka, potpisan i ovjerovljen, dostavlja se divanu Bosne na odobrenje. Dok se na divanu popis ne pregleda i ne odobri, ne smije se po njemu početi naplaćivanje.

Uočene su i zloupotrebe vilajetskih ajana kod naplate daća, pa se u fermanu od 19. III 1758. doslovce kaže: »Ajani vilajeta ne smiju tovariti raju u svoju korist ništa više nego što je propisano prilikom oporezivanja i na plate tekalifa. Sve tekalife treba da pravedno rješavaju po mome carskom emri šerifu.«

Na sličan način bili su ozloglašeni i mubaširi. Zato se kaže: »Mubaširi koji idu ne smiju u mjestima u koja dolaze ni kod koga besplatno jesti i hraniti se niti bilo što uzimati.«

Pobunama se nije ništa promijenilo ni u praksi da je teret oko izgradnje i popravki tvrđave padao isključivo na stanovništvo. Nastojalo se jedino da se onemogući da pojedinci tim povodom naplaćuju kojekakve takse, te da postupak prema onima koji kuluče postane bolji. U fermanu od 3. V 1757. upotrijebljen je, štoviše, izraz »dobrovoljnost«, ali u ovoj formulaciji: »Prema dostavljenim spiskovima u kojima će biti navedene tvrđave koje je neophodno popraviti žitelji i raja će to obaviti na dobrovoljnoj osnovici o svome trošku, ali da se u tom pogledu od države ništa ne traži.« Žiteljstvo, i raja koja će doprinositi u novcu i radnoj snazi da se popravci izvrše »ne smiju osjetiti nikakve prisile« niti da su »podvrgnuti kažnjavanju«. Međutim, ne kaže se kako se može uskladiti navodna dobrovoljnost i izbjegavanje prisile kod odioznog kulučenja.

I nekim se drugim mjerama nastojalo otkloniti uzroke nezadovoljstva.

Ovamo ide odluka Porte da se berati i ahkami o službi ne trebaju osobno donositi na potvrdu u Stambol — što je bilo skopčano s troškovima i gubitkom vremena — već se u tu svrhu trebalo dati punomoć jednom, dvojici ili najviše trojici opunomoćenika u kadiluku koji bi nakon ovjere suda nosili skupno sve dekrete na Portu. I to se kao jedna od mjera za sanaciju prilika navodi u dva fermana od oktobra 1757. Ovo pitanje našlo je odjeka i u narodnoj pjesmi »Džanan buljugbaša i Rakocija«,[110] koja se, doduše, odnosi na neke ranije događaje, pa je neizvjesno, nije li mjera o potvrđivanju

---

[110] Narodne pjesme Muslimana Bosne i Hercegovine. I. Sabrao Kosta Hörmann. Priredila Djenana Buturović. Sarajevo 1976, 67.

berata i ahkama po punomoćniku samo ponavljanje jedne već prije uvedene, ali napuštene prakse.

Zanimljivo je da se među nepravilnostima koje je nakon ovih buna trebalo otkloniti spominje i lihvarenje sa pozajmljivanjem novca. O tome se u fermanu od 23. X 1757. kaže: »Kada se žiteljstvo i raja budu zaduživali uzimanjem novca uz prirast (istirbah) od murabehadžija (onih koji daju novac uz prirast), a u svrhu poslovanja, prirast i novi dodatak na njega ne smije prijeći granicu dopuštenog. Kada zbog toga dođe do pritužbe, prirast koji je na glavnicu dodat, neće se uzimati u obzir kao dodatak. To treba da se dobro pazi.«

Granica dopuštenog po šeriatu iznosila je 10 odsto, no strogo po šeriatu na kamate se mogu davati samo vakufski i pupilarni novac, a i to se činilo zaobilaznim simuliranim poslovima. Kamata je faktički iznosila u XVIII st. 8—18 odsto godišnje.[111] Izvor lihvarenja je bilo uzimanje kamate na kamatu, pa se 1757. dala direktiva da se po tužbama kod suda kamata na kamatu nije smjela priznavati.

Konačno, jedna mjera u cilju unapređenja zakonitosti odnosila se i na postupak sa uhapšenicima. O tome je izdata instrukcija bujruldijom od 24. džem. II 1171 (6. III 1758);[112] njome se propisuje odvojen tretman onih koji su stavljeni u dužnički zatvor i onih sa lakšim prijestupima. U dužnički zatvor može se uhapsiti samo nakon provedene sudske rasprave i odluke suda, radilo se o muslimanu ili kršćaninu-zimmiji. Uhapšeni se drži u zatvoru samo dok ne plati dug, ali bez mučenja, bez tomruka (drvenih naprava) i lanaca. Zatvorit će se tek toliko da ne može pobjeći i to u običan zatvor. Kradljivci pak i oni koji izazivaju nerede slat će se na bosanski divan po odobrenju suda uz ilam (izvještaj) po pouzdanom čovjeku.

Zusammenfassung

DIE UNRUHEN UND DER AUFSTAND IN BOSNIEN UM DIE MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Im Bosnischen Paschalik kam in Laufe des 18. Jahrhunderts zu sichtbarer Verschlechterung der sozialen Verhältnisse. Neben regelmäßigen Verpflichtungen (Abgabe des Zehntels, der Militärdienst für Mohammedaner und der Džizja-Harač für Nichtmohammedaner) besonders unerträglich waren die sogenannten ausserordentlichen Verpflichtungen der gesamten Bevölkeurng, *die Avarisi-Divanijjen* und die *Tekalifi-Urfijjen.* Sie belasteten gleichmäßig die beiden Kategorien der Dorfbevölkerung, zum guten Teil auch jene in den Städten, also alle jene die über einen, dem Steuer verpflichteten, Grundbesitz verfügten. Die Avarisen und Tekalifen erlegte die Zentralverwaltung über dem Beglerbeg als ihrem Repräsentanten auf. Im Rahmen des Avaris und Tekalif wurde im 18. Jahrh. die Erhal-

[111] Upor. Vl. Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku, Sarajevo 1928, 131.
[112] TS, str. 81.

tung des ganzen bürokratischen Apparates an die Bevölkerung übertragen. Die schwerste Verpflichtung stellte der *Taksit* vor, welcher zweimal im Jahr dem Beglerbeg und den Mutessarifen abgegeben werden musste. Schwere Ausbeutung stellte auch die Pflicht der staatlichen Fronarbeit, besonders beim Ausbau und Ausbesserungsarbeiten der Befestigungen dar. Besonders war die Bevölkerung während des Krieges mit verschiedenen Zwangsabgaben belastet. Es gab aber auch andere Formen des Ausbeutung, von denen in dieser Arbeit gesprochen wird.

Diese unerträglichen materiellen Erschöpfungen, die von Gesetzwidrigkeiten, Bestechlichkeit und anderen Missbräuchen, sowie von Misständen im Gerichtswessen und anderen Begleiterscheinungen im anarchischen Feudalismus dieser Zeit, begleitet wurden, verursachten einerseits die Landflucht der Bevölkerung, andererseits die Unruhen. In der Zeit zwischen 1747 und 1757 haben diese die Form eines offenen Aufstandes angenommen. Im 18. Jahrh. rebellierte nur die mohammedanische Bevölkerung, und nur in einigen Fällen suchte sie die Unterstutzung bei den Andersgläubigen, die auch ohnedem mit den Aufständischen sympathisierten. Es wurden aber damals in Bosnien keine massenhaften Zusammenstöße, oder Pogrome auf religiöser, bzw. religiös-nationaler Basis registriert.

Schon in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrh. werden einzelne Fälle der Rebellion registriert, die dann um 1747 und später, breitere Formen angenommen haben. Sie begannen in Mostar und anderen Regionen Herzegovinas und verbreiteten sich dann im ganzen Bosnischen Paschalik. Eine zehnjährige Anarchie herrschte seit 1747 in Sarajevo. Als Anführer und Beführer galt der Kadi Abdurrahman Muharemi (welcher 1755 in der Festung von Zwornik als Rebellenführer ums Leben kam). Die Aufständischen führten warhaften Krieg mit den Trägern der Zentralmacht, vor allem im Tuzlaer Gebiet. In Sommer 1572 haben sie die Festung von Livno angegriffen, wo Firdus als Hauptmann (Kapitän) kommandierte; weiterhin hatten sie den Mutessarif des Klisaer Sandžaks vertrieben und die Festung von Tešanj belagert, wo sie den dortigen Hauptmann bestrafen wollten.

Den Aufstand hatte Mehmed-Pascha Kukavica blutig unterdrückt, wofür er den Titel des Vezirs von Bosnien erhielt. Rücksichtslos hatte er sich den Rebellen und ihren Familien gerächt, indem er die Kontribution in den rebbellierenden Gebieten eingeführt hat. Erst die aufgestandenen Mostarer haben ihm Mitte Mai 1760 eine Niederlage bereitet, in einer Schlacht für die er sonst grosses Militär mobilisierte.

Ausschlaggebende Rolle in diesem Widerstand gegenüber der Zentralmacht fiel der *Levanda* zu, einer Art Volksmiliz. Ihre Angehörtigen bemühten sich nachher den Status der regulären Janitscharen zu erlangen. Damit wollten sie von den Steuerverpflichtungen für den Grundbesitz befreit zu werden. Man ging noch weiter und verlangte den Janitscharenstatus für alle Muselmanen, besonders in jenen Gebieten die keinem Hauptmann (Kapitän) unterstellt waren.

Die Zentralverwaltung in Konstantinopel unternahm während dieser Rebellionen eine ganze Reihe von Reformen: so wurden 1751 alle Steuervorschriften in einem Codex zusammengefasst, womit man »den Frieden und ein vergnügtes Leben sichern, und die Gewalttaten, die in Bosnien von Einzelnen geübt wurden, verhindern wollte.« Dabei wurden auch die Verpflichtungen der Bevölkerung gegenüber Beglerbeg und Mutessarif präzisiert, und die Maßnahmen gegen Missbräuche der Steuereinzieher, bei den Unterschlagungen die während der Festungserrichtungen geübt wurden, sowie gegen Wucherzinsen und andere Übel unternommen.

HISTORIJSKI
ZBORNIK

GODINA XXXIII—XXXIV (1) 1980-1981.

HISTORIJSKI ZBORNIK GOD. XXXIII—XXXIV (1) str. 1—456, Zagreb 1980—81.

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva: Savez povijesnih društava Hrvatske,
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu: Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — rujan, 1982.